

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 3 (25)

м. Київ
2019

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (25) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2019. – 126 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарбанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 6 від 27 вересня 2019 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 8 від 31 жовтня 2019 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

Зміст

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Аліна ІВАНЕНКО

ОГЛЯД РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
(1941–1944 рр.) 5

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Олена ДЕНИСЕНКО

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ (1918 р.):
ЗДОБУТКИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ 21

Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр. 31

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Володимир ТРОФИМОВИЧ, Ярослав АНТОНЮК

ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ РЕФЕРЕНТУРИ УВО (1921–1929 рр.) 40

ГРАНІ ВІЙНИ

Валерій ГРИЦЮК, Ігор ЄВСЄЄВ

ВИГНАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ ЗІ СТАРОКОСТЯНТИНОВА
ВЕСНОЮ 1944 р. (за матеріалами органів вивчення та використання
досвіду війни) 52

Наталя ФІЛАНОВА, Володимир РУГАЛЬ

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ УТРАТ ВІННИЧЧИНИ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 63

ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ

Анатолій ПОГОРЕЛОВ

ВІД САБОТАЖУ ДО ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ: ОПІР ОСТАРБАЙТЕРІВ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЇ ТРЕТЬОГО РАЙХУ
В 1942–1945 рр. 82

Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ДОБРОВІЛЬНИЙ ВИЇЗД ДО НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЖИТЕЛІВ
М. ЛЮБОТИН ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1941–1943 рр. 100

ВІЙСЬКОВЕ НЕКРОПОЛЕЗНАВСТВО**Віта КОНІНА**

ТРУХАНІВ ОСТРІВ – МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ Й ЖЕРТОВНОСТІ 107

НАШІ АВТОРИ 125

УДК 930(477)“1941/1944”

© *Аліна ІВАНЕНКО*

ОГЛЯД РАДЯНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)

У статті здійснено історіографічний аналіз досліджень радянської доби. За років війни проблематика соціально-правових вимірів окупаційної повсякденності практично не розглядалася. У перші повоєнні роки в поле зору науковців потрапляли проблеми функціонування німецьких та місцевих органів влади в різних окупаційних зонах. Певні зміни в проблемі реконструкції окупаційного режиму відбулись у 1960–1980-х роках. Але далі розкриття злочинів, скоєних гітлерівцями на окупованих теренах України, та безправного становища населення автори праць не йшли. У статті автор доходить висновку, що для радянського історіографічного періоду вивчення проблеми функціонування гітлерівської окупаційної адміністрації в райхскомісаріаті «Україна» та військовій зоні були характерними: стагнація наукового пошуку, панування ідеологем «морально-політичної єдності радянського суспільства», «єдності народу і партії», «відданості ідеалам соціалізму», патріотизму та масового руху Опору.

Ключові слова: окупаційний режим, автор, дослідження, стаття, монографія.

Друга світова війна за своїми масштабами, людськими та матеріальними втратами є непорівнянною з іншими глобальними конфліктами, це подія знакового, символічного порядку. Велась вона не лише за традиційний геополітичний переділ світу. У разі перемоги «арійського» народу й Третього райху в тій війні неодмінному етнічному перекроюванню підлягав увесь європейський континент, частина народів узагалі втрачала можливість існувати, а чисельність інших мала суттєво зменшитись. У центрі цього глобального воєнно-політичного конфлікту перебувала й Україна – на той час квазідержавне утворення у складі комуністичного СРСР.

Друга світова війна від самого її початку була предметом дослідження істориків, зокрема й у працях, які стосувались адміністративно-політичної, правової

та судової систем. Аналіз джерел із досліджуваної проблеми дає нам підстави виділити два періоди у вивченні проблеми соціально-правових вимірів реконструкції гітлерівського окупаційного режиму: радянського та сучасного. Перший період охоплює 1941 – кінець 1980-х років. Початок вивчення подій, пов'язаних з окупаційним режимом, припадає власне на воєнне лихоліття. А от завершився цей період фактично відразу з розпадом СРСР та крахом правлячої в країні Комуністичної партії. Закінчення його було обрамлене ще й кризою марксизму – єдиної для тогочасних радянських істориків наукової методології пізнання, звільненням від пут ідеологічного догматизму, а також партійного диктату. Саме цей період і став предметом статті, метою якої є історіографічний огляд досліджень окупаційного режиму.

Застосована в дослідженні система роботи з джерелами дає підстави виділити два етапи радянського періоду вивчення проблеми: 1) 1941 р. – друга половина 1950-х років; 2) середина 1950-х – 1980-ті роки. Перший етап пов'язаний із реконструкцією окупаційного режиму власне у воєнну добу та в перше повоєнне десятиріччя, а також із впливом на цей процес державного та партійного керівництва СРСР. Із розвінчанням культу особи Й. Сталіна почався другий етап радянського періоду історіографії. Його характерними рисами стали тотальний ідеологічний контроль над історичною наукою, формування ідей щодо морально-політичної єдності радянського суспільства в час війни, а також керівництва партії в організації відсічі ворогу.

Зрозуміло, що в цей період українські історики працювали спільно з іншими радянськими, а сам творчий процес був чітко контрольований Інститутом історії АН СРСР та партійними установами. Частина вітчизняних дослідників у 1941 р. була успішно евакуйована до внутрішніх районів СРСР, але дехто через життєві обставини залишився на окупованій території України. Їхня особиста доля була різною, та зрозуміло, що про повноцінну наукову діяльність в умовах гітлерівського «нового порядку» не йшлося.

У цей період проблематику соціально-правових вимірів окупаційної повсякденності практично не розглядали. Вона розчинялась у контексті висвітлення інших, більш глобальних тем: організації всенародної боротьби з окупантами, морально-політичної єдності радянського суспільства, керівної ролі партії в організації відсічі ворогу тощо. І це цілком зрозуміло, адже вивчати ці виміри окупації означало б піддавати сумніву людиноненависницьку сутність гітлерівського окупаційного режиму, підготовку захопленого територіального масиву до перетворення на «життєвий простір» «арійського» народу. Тому історики мали вивчати всі жахіття, на які наражалися українці та інші народи СРСР під владою загарбників, і доносити інформацію про них до громадськості та міжнародної спільноти.

Аналіз радянської історіографії щодо гітлерівського окупаційного режиму слід розпочати з відомого радіовиступу Й. Сталіна 3 липня 1941 р. У цій промові він доволі коротко зупинився на характеристиці окупаційного режиму, який уже

зловісно поставав на загарбаних гітлерівцями радянських землях. За словами генсека, йшлося про життя і смерть не лише радянської держави, а і її народів, адже ворог планував відновити владу поміщиків та царизму, а самих людей перетворити на рабів німецьких князів та баронів, онімечити їх [1]. Ці тези було розвинуто в тексті виступу, присвяченого 24-й річниці Жовтневої революції від 6 листопада 1941 р. Зупинившись на питанні реакційної сутності гітлерівського режиму, Й. Сталін назвав його копією царського – який існував у дореволюційній Росії. Гітлерівці так само, як і російський царизм, обмежували права робітників, інтелігенції та народів, влаштовували середньовічні єврейські погроми. Народи СРСР мали мобілізуватися для знищення всіх німців, які пробралися на територію їхньої Батьківщини, усіх до одного – у такому логічному ключі підбив підсумки свого виступу Й. Сталін [2]. Уже через рік, у своєму виступі з нагоди 25-ї річниці Жовтневої революції, він висловив твердження про те, що метою гітлерівського «нового порядку» стало обернення в рабство або знищення народів СРСР [3].

Проаналізувавши офіційні виступи Й. Сталіна воєнної доби, можемо стверджувати, що для нього російський царизм і німецький фашизм за своєю реакційною сутністю були тотожними політичними режимами; на окупованих територіях відновлювалася влада поміщиків та російського царизму; народи СРСР передбачалося онімечити й перетворити на рабів; народи, які мешкали на окупованих територіях, позбавлялися прав та свобод. Усі сформульовані Й. Сталіним підходи набули неодмінного звучання і в історичній науці. І це не дивно – адже лідер тоталітарного СРСР мав настільки великий вплив на тогочасну гуманітаристику, що обійтися без коментування й підкріплення фактами його слів не міг ніхто. «Спеціалісти» від партійної ідеології діяли в тому самому контексті. Ще в період війни вийшли публікації, повністю ґрунтовані на висловлюваннях радянського лідера, зокрема про те, що метою німецької політики в окупованих областях країни стало знищення слов'янських народів, і передусім російського [4].

Поряд із фізичним винищенням слов'янських народів німецькі загарбники проводили політику роз'єднання, нацьковуючи їх один на одного – так стверджував С. Гопнер [5]. О. Ярославський висловив думку про те, що радянський народ мав лише теоретичне уявлення про сутність фашизму, а от потрапивши під його владу, на практиці побачив, що той із собою несе. Неймовірні злодіяства й безчинства, грабунки та масові убивства, перетворення людей на рабів – у такому контексті коментував він окупаційну реальність, яка постала на загарбаних радянських землях [6].

Фашистські кати залили кров'ю радянських людей значну частину нашої землі. Вони ведуть проти радянського народу жорстоку, винищувальну війну, відкрито закликаючи до знищення народів СРСР, так характеризував окупаційну політику Е. Бурджалов [7].

Німеччина стала ще страшнішою «тюрмою народів», ніж свого часу царська Росія, так стверджувала А. Панкратова. На окупованих територіях керівництво Райху планувало відновити царизм, передати землю поміщикам, а фабрики й заводи – капіталістам, перетворити народи СРСР на рабів або кріпаків німецьких князів та баронів. Не випадково, що на окупованих територіях відновлюються старі назви ще царських органів управління, найреакційніші статті царського законодавства та судочинства, тілесні покарання, шибениці [8]. В іншій публікації дослідниця, критикуючи расову теорію нацистів, писала про плани гітлерівців перетворити слов'янські народи на рабів [9]. Зазначимо, що це була фактична позиція лідерів СРСР. В окремих офіційних документах радянського уряду йшлося про запровадження на окупованих територіях рабсько-кріпосницької системи [10].

Загалом, розглядаючи ситуацію, що склалася з реконструкцією окупаційного режиму у воєнну добу, зазначимо, що вона не була пріоритетною. Окреслюючи коло завдань, над якими мали працювати радянські історики, академік О. Ярославський навіть не згадує про необхідність вивчення цієї тематики. Серед сформульованих ним пріоритетів, слід назвати такі: допомога народам СРСР у глибокому осмисленні визвольного характеру справедливої війни радянського народу проти гітлерівської Німеччини; збір та підготовка матеріалів з історії війни; дослідження історії партизанського руху; викриття експлуататорської класової сутності, людиноненависницької реакційної ідеології фашизму; розвінчання фашистських фальсифікаторів історії; підготовка праці про гітлерівський «новий порядок» у Європі; висвітлення ролі слов'янських народів в історії людства [11]. Практично ті самі конструкти були розвинені й у публікації А. Панкратової [12].

У період 1941–1945 рр. радянські історики та громадські діячі розглядали проблеми окупаційного режиму, інтерпретуючи його в різко негативному, викривальному ключі. Відповідні книжки зазвичай видавали в невеликому за обсягами матеріалу форматі. Серед цих типових на той час видань – праці О. Глухого, Л. Новиченка, П. Сліпчука, З. Шульги, К. Гурова, С. Галаджієва, В. Кружкова [13–19]. У той самий період в евакуації активно працював відомий вітчизняний науковець К. Дубина, без аналізу робіт якого не обходиться жодне історичне дослідження, присвячене реконструкції гітлерівського окупаційного режиму. Відомі кілька його праць, у центрі яких – доля місцевого населення Києва. Дослідник конкретизує всі жахіття і злочини, скоєні гітлерівцями в місті. Як стверджує К. Дубина, особисто А. Гітлер віддав наказ про знищення радянських громадян, які у хворій уяві фюрера були «расово неповноцінними». За найменшу провину людям загрожувала смертна кара. Окупанти намагалися онімечити українських дітей, перетворити їх на слухняних холопів фашистської Німеччини [20]. В аналогічному ключі написані й інші праці автора [21; 22].

На окрему увагу заслуговує і питання діяльності українських істориків, які опинилися в евакуації. За тогочасною інформацією, Інститут суспільних наук

АН УРСР перебував у м. Уфа. У його складі функціонували два відділення. Відділенням історії керував професор М. Петровський, археології – член-кореспондент АН УРСР М. Славін. У складі відділення історії працювала група радянського періоду і Великої Вітчизняної війни (керівник – М. Супруненко). Серед працівників інституту були відомі в Україні історики: К. Гуслистий, Ф. Лось, Ф. Шерстюк, В. Дядиченко, М. Ткаченко, М. Рубач. Станом на 1942 р. у складі інституту було створено спеціальну групу істориків, яка збирала й систематизувала матеріали з історії німецько-радянської війни [23]. На її основі при ЦК КП(б)У, а згодом при АН УРСР було сформовано Комісію з історії Великої Вітчизняної війни. Фактично це була спеціалізована наукова установа, співробітники якої вели збір матеріалів з історії війни. Тематика окупаційного режиму також перебувала в центрі уваги дослідників.

Отже, у воєнну добу українські історики, перебуваючи в евакуації, спільно з іншими радянськими дослідниками певним чином працювали над тематикою гітлерівського окупаційного режиму. Чимало було видано праць громадських і партійних діячів. Вони мали невеликі обсяги, окупаційні порядки в них реконструювалися досить схематично, конспективно й публіцистично. Основним концептом для авторів стало викриття жахливих злочинів, скоєних гітлерівцями на окупованих теренах України, та нелюдських умов, у яких опинився місцевий соціум. Спроби теоретичного аналізу проблеми сутності окупаційної політики Третього райху було здійснено на шпальтах центрального наукового видання, яким був тоді «Исторический журнал». Правовий статус місцевого населення автори інтерпретували в контексті висловлювань Й. Сталіна про реставрацію дореволюційних порядків, онімечення радянських громадян. Жодної згадки про налагодження роботи місцевих кримінальних та цивільних судів, адвокатури й нотаріату на окупованих теренах України у цих роботах не знайдемо. І це зрозуміло, адже для з'ясування таких питань іще були потрібні час, солідна емпірична база та й загалом вивчення «магістральних», актуальніших проблем окупаційного режиму. До того ж будь-який натяк на судово-правове врегулювання повсякденних проблем цивільного населення окупованих територій ішов у розріз з установками державно-партійного керівництва та наукових інституцій СРСР.

Із визволенням земель України установи АН УРСР були повернуті з евакуації. Здавалося, що настав час для вивчення окупаційної тематики, так би мовити, по гарячих слідах. І справді, у перші повоєнні роки успішно працював колектив уже згаданої Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, а також створений на її базі воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР. До друку готувалися збірники документів, з'являлися перші дисертації та монографії. Звісно, що автори праць не виходили поза наявну методологію наукового пізнання та й не могли цього зробити, бо із закінченням війни партійні тенета ще тісніше обплели історичну науку. В анотації до одного з підготовлених збірників документів було зазначено завдання, які поставили перед собою укладачі: «...показати на основі

фактів, підтверджених документами, що фашизм являється злісним ворогом науки, культури, прогресу» [24].

Члени комісії, працюючи в зоні проблем військового й адміністративно-цивільного окупаційного апарату, зобов'язувалися подавати схеми, карти, конкретні відомості про місцеву владу, посади й прізвища, «їхню злочинну діяльність», про «українську поліцію»: про те, хто до неї належав, хто здійснював керівництво, які були репресії і яка «злочинна діяльність». Інша сфера посиленої уваги збирачів інформації стосувалася організації німецького суду на окупованих територіях, функціонування репресивного апарату окупантів, проявів правових обмежень громадян [25].

Незважаючи на певні успіхи перших повоєнних років, невдовзі роботу комісії було зупинено й саму спеціалізовану установу ліквідовано. Причини цього так і не з'ясовані. М. Коваль зазначає, що це був погром в історичній науці, який, утім, зачепив лише проблематику історії німецько-радянської війни, припинив її розвиток. Причини цього вчений убачає в зовнішньополітичних обставинах, зокрема у створенні Німецької Демократичної Республіки й небажанні радянського керівництва «роз'ятрювати старі рани». Як наслідок – воєнно-історичні дослідження було різко обмежено [26]. Цілком можливо, що їх раптове скорочення слід розглядати й у контексті різкої критики, якої зазнав Інститут історії АН УРСР у 1947 р. У постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. вказувалося на «грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру» [27].

На сьогодні в архівних установах України відклався комплекс повоєнних наукових розробок з історії окупаційного режиму, автори яких так і не дочекалися їх видання. У цьому джерельному блоці – збірники документів, статті, монографії та дисертації. Окремі з авторів цих робіт досить коротко, але все-таки зупинялися на питаннях правового статусу місцевого населення, з'ясовували сутність гітлерівського окупаційного режиму, тож для нас важливо їх проаналізувати.

На основі аналізу солідної джерельної бази гітлерівський окупаційний режим на Житомирщині вивчав О. Стрельцов. Серед оригінальних документів, використаних дисертантом, зазначено справи Житомирського генерального комісаріату, Базарської районної управи за 1941–1943 рр., окремих сільських управ. Автор дисертації, зображуючи переселенський рух етнічних німців України та створення двох округів «фольксдойче» під назвами «Гегевальд» та «Черняхів», зупиняється на характеристиці правового статусу цієї категорії населення. Звісно, що «фольксдойче» мали більше прав, аніж українці та представники інших національностей краю. Українці взагалі підлягали примусовому виселенню, а їхнє майно та житло переходили у власність нових господарів [28]. Привілейований статус «фольксдойче» підтверджувався й підготовленими до друку збірниками оригінальних документів німецьких окупаційних органів влади [29].

Особливості окупаційного режиму на Полтавщині досліджував Л. Бойко. Масове знищення, грабунки, насилля, експлуатація – такою була доля українців в окупації, за твердженнями автора дисертації. Він коротко зупинився на аналізі німецької місцевої управлінської системи, охарактеризував кадровий склад управ, за політичною благонадійністю яких наглядали гестапо, поліція та жандармерія. У праці певну увагу приділено й «українсько-німецьким націоналістам», які намагалися відновити поміщицькі господарства [30].

П. Городній підготував до друку монографію «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни». Автор праці називає окупаційні порядки режимом масового терору і знищення радянського населення. Ті, хто залишався в живих, мали, за його словами, перетворитися на рабів. На окупованій території України було введено систему каторжної, рабсько-кріпосницької праці. Дослідник писав про намагання окупаційної адміністрації на практиці вирішити питання створення «сучасної рабсько-кріпосницької держави під керівництвом німецьких капіталістів і поміщиків» [31].

Перша інформація про існування системи місцевих судових установ з'явилась у дослідженні Воробйова. Порушивши питання функціонування німецьких судів, він зупинивсь і на характеристиці судів шліфенів та шефенів. Суди шліфенів розглядали нескладні цивільні справи місцевого населення й діяли при місцевих управах. На розгляд судів шефенів надходили нескладні кримінальні справи, покарання за якими не перевищувало 2 тис. марок грошового штрафу або позбавлення волі на два роки. Шефени у своїй практиці керувалися німецьким кримінальним законодавством. У Києві від 1 липня 1942 р. працювало 9 шліхтерів. Уперше, як з'ясував Воробйов, установи шліфенів фігурували в Козятині. Їхня поява припадає на лютий 1942 р. [32].

На наш погляд, підсумком цього етапу радянського періоду історіографії окупаційного режиму стала книжка М. Супруненка, видана в умовах хрущовської «відлиги» 1956 р. За задумом автора, як свідчить її назва «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)», це мала бути комплексна, узагальнююча праця. І справді, автор розкрив чимало сторінок воєнної доби, але в оцінках сутності німецько-румунського окупаційного режиму та правового статусу місцевого населення не пішов далі сталінських конструкцій зразка липня 1941 р. [33].

Книжка М. Супруненка зацікавила як наукову спільноту, так і безпосередніх учасників воєнних подій, зокрема партизанського руху. Як засвідчує тогочасна наукова періодика, автор таки зазнав «розносної» критики. І. Слинько в рецензії на книжку М. Супруненка, ані словом не обмовившись про авторські реконструкції гітлерівського окупаційного режиму, критикував автора за відсутність належної реакції на фальсифікаторську «писанину» колишніх німецьких генералів, частина яких заявляла про лояльність місцевого населення до армії Третього райху.

Не сподобалось І. Слиньку й «однобічне» висвітлення М. Супруненком історії УРСР періоду німецько-радянської війни, зокрема те, що він більшу частину книжки приділив проблемі народної боротьби в тилу ворога. «Сама тема – Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, обрана автором для дослідження, зобов'язувала його зробити якраз навпаки. Інакше у читача штучно створюватиметься враження, що головною формою боротьби з фашистськими загарбниками була партизанська війна», – зазначав І. Слинько, наголосивши, що потрібно було ширше висвітлювати бойові успіхи на фронтах. Так само різко рецензент виступив проти авторської оцінки впливу наслідків «культу особи» Й. Сталіна на поразки Червоної армії в 1941 р., існували й інші, не менш важливі, причини, серед яких великий досвід ведення Німеччиною війни, мобілізованість, віроломство, перевага в озброєнні тощо.

Водночас причини помилок автора книжки І. Слинько вбачає в загальній неопрацьованості проблеми, обмежених можливостях користування архівними джерелами, відсутності попереднього наукового обговорення [34]. Останнє унаочнює ситуацію з воєнно-історичними дослідженнями, притаманну радянській добі.

Досить критично відреагував на книжку М. Супруненка й колишній учасник радянського партизанського руху Герой Радянського Союзу генерал-майор М. Наумов. На конкретних прикладах він показав помилки автора, але назвав їх конкретні причини: закритий доступ до архівних фондів, відсутність відділу, який вивчав би історію німецько-радянської війни, і в Інституті історії України АН УРСР, і в Інституті історії партії ЦК КП України. Як вихід із критичної ситуації М. Наумов пропонував створити в одному з наукових інститутів відділ історії Великої Вітчизняної війни [35].

М. Супруненко спробував дати аргументовану відповідь М. Наумову, однак, як засвідчує опублікована переписка, редакція таки стала на захист позиції колишнього керівника партизанського руху, зауваживши, що, на її думку, «таке ставлення М.І. Супруненка до критичних зауважень М.І. Наумова, можливо, не завжди достатньо обґрунтованих і місцями занадто гострих, може викликати лише здивування» [36]. Сьогодні нам залишається хіба що здогадуватися про мотиви такого рішення редакції «Українського історичного журналу».

У той самий час світ побачило суто академічне узагальнююче видання – двотомник «Історія Української РСР». У другому його томі містився розділ «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистської Німеччини (1941–1945)», автором якого був М. Супруненко. Зрозуміло, що далі доволі сумнівних, не підкріплених відповідною аргументацією тез про запровадження фашистами на тимчасово окупованій території України рабсько-кріпосницького кривавого «нового порядку», підтримуваного найжорстокішим терором, масовим винищенням радянського населення й побудованого на цілковитому безправ'ї трудящих, автор розділу не пішов. У книжці знайшлося місце й

висвітленню питання співучасті в гітлерівських злочинах «українських буржуазних націоналістів» [37].

Таким чином, у перші повоєнні роки вітчизняні науковці продовжили роботу над дослідженням окупаційного режиму. Відбулося певне розширення тематики робіт. У поле зору вчених потрапляли проблеми функціонування німецьких та місцевих органів влади в різних окупаційних зонах. Зафіксовано й окремі випадки висвітлення роботи цивільних та кримінальних судів. Тим часом характеристика правового статусу людей подавалась у спрощеному ключі, з наголошенням на їхній «безправності», спробах окупаційної адміністрації перетворити українське населення на невільників, запровадити рабсько-кріпосницьку працю, реставрувати владу російського царизму та поміщиків, провести онімечення місцевого соціуму. Здебільшого ця тематика активніше розроблялась у межах роботи Комісії з історії Великої Вітчизняної війни. Із ліквідацією цієї установи розпочаті воєнно-історичні дослідження виявилися згорнутими. Не сприяла розширенню досліджень відповідної тематики й закритість для науковців архівних документів.

Певні зміни несистемного характеру в питанні реконструкції окупаційного режиму відбулись у 1960–1980-х роках. Але далі розкриття злочинів, скоєних гітлерівцями на окупованих теренах України, запровадження рабсько-кріпосницької праці місцевого населення, його безправного становища автори праць не йшли [38–40]. Аналогічні підходи домінували і в загальносоюзних академічних виданнях, а також у партійній літературі [41–44].

У тогочасних роботах з історії окупаційного режиму почала зникати відома теза Й. Сталіна щодо реставрації царизму та влади поміщиків. Але водночас в окремих працях гітлерівський окупаційний режим почали іменувати військово-каторжним із відновленими буржуазно-поміщицькими порядками [45; 46]. Хоча жодного аналізу цього дещо оновленого поняттєвого апарату зроблено не було.

Не вписувався в тогочасні радянські дослідницькі стандарти В. Коваль, який зумів відійти від нав'язаного Й. Сталіним бачення окупаційних порядків. Він виступив з ідеєю наявності політичної кризи гітлерівського окупаційного режиму. Викликана вона була самою окупаційною політикою, адже нацисти, напавши на СРСР, намагалися знищити соціалістичний лад і перетворити країну на резервуар сировини та рабської робочої сили з поступовою її германізацією способом методичного знищення місцевого населення й заміни його німецькими колоністами. Звісно, що в цьому історик повторив догми, сформульовані в 1941 р. лідером СРСР. Але вперше в радянській історіографії він заявив про існування тактичних протиріч у реалізації гітлерівської окупаційної політики, різне бачення шляхів її втілення А. Розенбергом (райхсміністр східних окупованих територій) та Е. Кохом (керівник райхскомісаріату «Україна», далі – РКУ), гострі непорозуміння між ними щодо цього, хоч у стратегічній меті окупації їхні погляди збігалися. Та, незважаючи на узгодження А. Розенбергом із

представниками генерального штабу й тилівим управлінням армійських груп на Східному фронті лінії на пом'якшення окупаційної політики, А. Гітлер рішуче відкинув ці плани [47]. Аналогічні конструкції були повторені дослідником і в інших працях цього періоду [48; 49].

Більш розширені характеристики гітлерівського окупаційного режиму в низці праць 1960–1980-х років подає М. Коваль. Дослідник визначив місце України в загарбницьких планах Німеччини, зобразив становище місцевого населення в системі координат «нового порядку» [50–53].

Характеристику управлінських структур гітлерівського окупаційного режиму, стратегічні плани Третього райху щодо України містить двотомна колективна праця П. Тронька, М. Ковалю, В. Нем'ятого, В. Замлинського, В. Кучера, Д. Григоровича «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине». Автори книжки, як засвідчує її назва, не ставили перед собою завдання з'ясувати правовий статус місцевого населення, але, розглядаючи причини розгортання народної боротьби на окупованих територіях, вони поруч із типовими, як на той час, висловлюваннями щодо «морально-політичної єдності радянського суспільства» звернули увагу й на застосування гітлерівцями законодавства, принаймні констатували факт існування системи судових органів. Хоч праця й мала інший центральний предмет дослідження, її творці розглянули проблему політичного та соціально-економічного становища населення України в роки окупації. Дослідники стисло зупинилися на характеристиці кадрового складу німецької окупаційної адміністрації, порядку організації роботи установ РКУ, лише побіжно згадавши про наявність «окупаційного законодавства» та системи судових органів. У процесі характеристики німецьких службовців, зокрема й суддів, було відзначено такі їхні риси: глибока ворожість до населення, прагнення до особистого збагачення та «відсутність необхідних знань для здійснення управлінських функцій». Загалом автори негативно охарактеризували тих німецьких чиновників, які дістали направлення для роботи в «зайнятих східних областях» і, обійнявши посади в окупаційному апараті влади, виявили власну некомпетентність і неготовність до виконання владних повноважень [54].

Не можемо ми обійти увагою і працю Т. Першиної, у центрі уваги якої опинилося здійснення гітлерівцями акцій геноциду в окупованій Україні. Голод, убивства невинних людей, застосування широкомасштабних заходів терору – саме крізь цю призму можна роздивитися становище, в якому перебувало українське суспільство [55].

Отже, від середини 1950-х до середини 1980-х років тривав другий етап радянського періоду історіографії гітлерівського окупаційного режиму. Для цього етапу були характерні відмова від найбільш непродуманих та одіозних сталінських постулатів щодо реставрації царизму та відновлення влади поміщиків в окупованих районах СРСР, онімечення пригноблених народів. Натомість ані радянська історична наука, ані партійні ідеологічні відомства, ані їхня «спільна» діяльність так і не змогли навести «лад» у цій важливій царині, адже

сутнісні характеристики гітлерівського окупаційного режиму зводились то до запровадження «військово-каторжного» режиму, то до «відновлення буржуазно-поміщицьких порядків». Та, власне, як засвідчує зміст наукової публіцистики, ніхто й не намагався хоч якось пояснити процеси, що відбувалися на окупованих територіях України. Практично всі пояснення зводилися до деталізації дещо модифікованих і уточнених сталінських конструкцій сутності гітлерівського окупаційного режиму, сформульованих у відомому виступі 3 липня 1941 р.

З'ясувати сутність окупаційного режиму навіть із погляду панівної на той час марксистсько-ленінської методології історичної науки із такими її принципами наукового пізнання, як об'єктивність, партійність, історизм, та класовим підходом, елементарно розкрити поняття «рабсько-кріпосницька праця», «військово-каторжний» режим, «буржуазно-поміщицькі порядки» ніхто й не намагався. А того, що це були не лише аморфні, а й абсурдні поняття, ні представники академічної науки, ні партійні історики, ні ідеологічні відомства «не помічали».

Фактично впродовж усього радянського періоду вивчення гітлерівського окупаційного режиму перебувало на узбіччі наукового пізнання, поступившись місцем звеличенню ролі Комуністичної партії в організації відсічі ворогу, описам розгортання руху Опору тощо. У літературі 1960–1980-х років домінували ідеї патріотизму, масового героїзму, морально-політичної єдності радянського народу, його відданості ідеалам соціалізму, єдності народу й партії тощо. Із кожною черговою річницею перемоги ці ідеї лише посилювалися. А от звичайна людина з її повсякденними потребами ніколи не опинялася в центрі уваги тогочасних істориків. Натомість вони досліджували значні за своїми масштабами процеси, як-от розгортання руху Опору. У цьому контексті становище народу, який виявився на окупованих територіях, розглядалося лише в чорно-білій тональності. Але, за версією радянських істориків, не неймовірна жорстокість окупантів, а відданість людей ідеалам соціалізму, партії та державі стала основною причиною розгортання руху Опору.

Слабкий теоретичний рівень радянських дослідників гітлерівського окупаційного режиму пояснюється не лише тотальним ідеологічним контролем партії над історичною наукою, а й недостатнім джерельним забезпеченням наукових студій. Радянські історики мали напіввідкритий доступ до архівних джерел. У цій царині панували суворі правила цензури, і без дозволу відповідних архівних служб використати навіть переглянуті документи було неможливо. А офіційно виданих матеріалів з історії окупаційного режиму не вистачало для формулювання інших, аніж виголошені партійними відомствами, висновків, звісно, з чорно-білим трактуванням та домінуванням ідеологем.

Слабкими виявилися й контакти вітчизняних науковців із міжнародною гуманітарною спільнотою. Про інтеграцію в міжнародний науковий простір не було й мови. Вітчизняні науковці навіть не володіли інформацією про наукові напрацювання своїх зарубіжних колег. Видані на Заході книжки науковців інших

країн часто зазнавали публічного остракізму через огульну критику на шпальтах наукової періодики. Їх авторів шельмували як «фальсифікаторів» історії. Парадоксально, але саме так вітчизняні історики могли дізнатися про ці роботи. Часто така доля чекала і на книжки зарубіжних авторів, перекладених і виданих у Радянському Союзі.

Отже, для радянського історіографічного періоду вивчення проблеми функціонування гітлерівської окупаційної адміністрації в РКУ та військовій зоні були характерними: стагнація наукового пошуку, панування ідеологем «морально-політичної єдності радянського суспільства», «єдності народу і партії», «відданості ідеалам соціалізму», патріотизму та масового руху Опору. Серйозного теоретичного аналізу сутності окупаційного режиму проведено не було. Фактично це питання розглядалося в контексті сталінських догматів. А сама тематика гітлерівського окупаційного режиму опинилася на узбіччі наукових студій радянських воєнних істориків.

Джерела та література:

1. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. 5-е изд. / И.В. Сталин. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 3.
2. Там само. – С. 8.
3. Там само. – С. 23.
4. Морозов А. Книга, ведущая к победе / А. Морозов // Исторический журнал. – 1943. – № 7. – С. 10–19.
5. Гопнер С. Единый фронт народов против гитлеровской Германии / С. Гопнер // Исторический журнал. – 1941. – № 9. – С. 4.
6. Ярославский Ем. Первые три месяца Великой Отечественной войны Советского народа против гитлеровской Германии / Ем. Ярославский // Исторический журнал. – 1941. – № 10–11. – С. 21.
7. Бурджалов Э. Двадцать четвертая годовщина Красной армии / Э. Бурджалов // Исторический журнал. – 1942. – № 1–2. – С. 18.
8. Панкратова А. Двадцатипятилетняя годовщина свержения самодержавия / А. Панкратова // Исторический журнал. – 1942. – № 3–4. – С. 15.
9. Панкратова А. Преподавание истории СССР в средней школе в дни Отечественной войны против германского фашизма / А. Панкратова // Исторический журнал. – 1942. – № 5. – С. 146.
10. Нота народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова о чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления // Исторический журнал. – 1942. – № 5. – С. 111–126.
11. Ярославский Ем. О ближайших задачах исторической науки в СССР / Ем. Ярославский // Исторический журнал. – 1942. – № 6. – С. 17–24.
12. Панкратова А. Историческая наука в СССР за 25 лет (1917–1942) / А. Панкратова // Исторический журнал. – 1942. – № 10. – С. 31–49.
13. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. Глухий. – М., 1942. – 74 с.

14. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні) / Л. Новиченко. – Саратов, 1942. – 52 с.
15. Сліпчук П. Людожери / П. Сліпчук. – К., 1945. – 23 с.
16. Шульга З. Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 65 с.
17. Гуров К. Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М.: Политиздат, 1942. – 23 с.
18. Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджиев. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 26 с.
19. Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза / В. Кружков. – Воениздат НКО, 1942. – 35 с.
20. Дубина К. Растерзанный Киев / К. Дубина // Исторический журнал. – 1943. – № 3–4. – С. 67–72.
21. Дубина К. Варвари двадцятого віку / К. Дубина. – Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 16 с.
22. Дубина К. Злодеяння немцев в Києве / К. Дубина. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1945. – 28 с.
23. Институт истории и археологии Академии наук УРСР // Исторический журнал. – 1942. – № 11. – С. 101–103.
24. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 332. «Вандалізм німецько-фашистських загарбників на Україні в 1941–1944 рр. (Матеріали і документи)». – Арк. 1.
25. Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності / О. Горобець // Український історичний збірник. – 2014. – Вип. 17. – С. 220.
26. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 5.
27. Рубльов О.С., Юркова О.В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.) / О.С. Рубльов, О.В. Юркова // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 25.
28. Житомиричина під час німецько-фашистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 р.): дисертація Стрельцова О.А. // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 264. – 134 арк.
29. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262 «Накази, оголошення, повідомлення рейхсгенерал і гебітскомісарів та комендантів про внесення податків, виїзд на роботу та покiрність німецькій владі». – Арк. 7, 8.
30. Полтавищина в боротьбі з німецькими загарбниками: дисертація Бойко Л. // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 298. – Арк. 19, 20.
31. УРСР у роки Великої Вітчизняної війни: монографія Городнього П.Г. // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 249. – Арк. 1, 5, 26.
32. Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами. Дослідження Воробйова // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 239. – Арк. 18, 19.
33. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат, 1956. – 472 с.
34. Слинько І. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні / І. Слинько // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 144–148.
35. Наумов М. Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху (лист до редакції) / М. Наумов // Український історичний журнал. – 1957. – № 2. – С. 149–153.
36. Супруненко М.І. Відповідь на лист М.Л. Наумова та огляд інших листів з приводу праці М.І. Супруненка. З редакційної пошти / М.І. Супруненко // Український історичний журнал. – 1958. – № 5. – С. 241–242.
37. Історія Української РСР. – Т. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 494–498.

38. Касименко А.К. *История Украинской ССР* / А.К. Касименко. – К.: Наукова думка, 1965. – 487 с.
39. *Історія Української РСР*. – Т. 7: *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)* / Ред. кол.: В.І. Клоков (відп. ред.), М.М. Дятленко, В.С. Коваль, П.Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.
40. Арутюнян Ю.В. *Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны* / Ю.В. Арутюнян. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 456 с.
41. *История Второй мировой войны 1939–1945: в 12 т.* – Т. 4: *Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны»*. – М.: Воениздат, 1975. – 536 с.
42. *История СССР с древнейших времен до наших дней: в 12 т.* – Т. 10: *Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945* / П.С. Болдырев, М.Г. Брагин, В.Н. Евстигнеев и др.; Ред. кол.: А.С. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
43. *Нариси історії Комуністичної партії України*. – К.: Держполітвидав, 1961. – 564 с.
44. *История Коммунистической партии Советского Союза: в 6 т.* / Глав. редакция: П.П. Поспелов (предс.) и др. – Т. 5. – Кн. 1: *Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945, в период упрочения и развития социалистического общества (1938–1958 гг.)* / Ред.: Ю.П. Петров, В.С. Зайцев (рук.), Б.С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.
45. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: в 6 т.* – Т. 2: *Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.)*. – М.: Воениздат, 1961. – С. 343, 344.
46. *Там само.* – Т. 3: *Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.)*. – М.: Воениздат, 1961. – С. 438–446.
47. Коваль В.С. *О политическом кризисе оккупационного режима на Украине. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1945 гг.)* / В.С. Коваль. – М.: Политиздат, 1965. – С. 65–74.
48. Коваль В.С. *Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні* / В.С. Коваль. – К.: Политиздат України, 1970. – 135 с.
49. Коваль В.С. *Міжнародний імперіалізм і Україна 1941–1945* / В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1966. – 264 с.
50. Коваль М.В. *Історія пам'ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні* / В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1965. – 113 с.
51. Коваль М.В. *Боротьба населення України проти фашистського рабства* / В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.
52. Коваль М.В. *Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны* / В.С. Коваль. – К.: Наукова думка, 1977. – 126 с.
53. Коваль М.В. *Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах* / В.С. Коваль // *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: сборник научных трудов*. – К.: Наукова думка, 1988. – 231 с.
54. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: в 2 кн.* – Кн. 1: *Борьба в подполье* // *Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины*. – К.: Наукова думка, 1985. – 387 с.
55. Першина Т.С. *Фашистський геноцид на Україні (1941–1944)* / Т.С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 172 с.

© *Алина* ИВАНЕНКО

ОБЗОР СОВЕТСКИХ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НАЦИСТСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1941–1944 гг.)

В публикации осуществлен историографический анализ исследований советской эпохи. В годы войны проблематика социально-правовых измерений оккупационной повседневности практически не рассматривалась. В первые послевоенные годы в поле зрения ученых попадали проблемы функционирования немецких и местных органов власти в разных оккупационных зонах. Определенные изменения в вопросе реконструкции оккупации имели место в 1960–1980-х годах. Но дальше раскрытия преступлений, совершенных гитлеровцами на оккупированных территориях Украины, и бесправного положения населения авторы не шли. В статье автор приходит к выводу, что для советского историографического периода изучения проблемы функционирования гитлеровской оккупационной администрации в рейхскоммисариате «Украина» и военной зоне были характерны: стагнация научного поиска, господство идеологем «морально-политического единства советского общества», «единства народа и партии», «преданности идеалам социализма», патриотизма и массового движения Сопротивления.

Ключевые слова: оккупационный режим, автор, исследования, статья, монография.

© *Alina* IVANENKO

OVERVIEW OF THE SOVIET HISTORIOGRAPHICAL RESEARCH OF THE NAZI OCCUPATION REGIME ON THE TERRITORY OF UKRAINE (1941–1944)

The publication provides a historiographical analysis of Soviet research. The beginning of the occupation regime study is marked by war period. The period actually ended immediately with the collapse of the USSR and termination of the Communist Party ruling in the country. The system of sources processing used in the study gives grounds for identifying two stages of the Soviet period of problem study: 1) 1941 – the second half of the 1950s and 2) the mid-1950s – 1980s. The first stage is related to the reconstruction of the occupation regime in the wartime itself and the first post-war decade, as well as the influence of the USSR and party leadership on this process. With the unmasking of Stalin's cult personality the second stage of the Soviet period of historiography started. This stage was characterized by not only total ideological control over historical science, the formation of the idea of the moral and political unity of Soviet society during the war, but also the party's leadership in organizing the repulsion of the enemy.

During the war, Ukrainian historians worked together with their Soviet counterparts, and the creative process itself was strictly controlled by the USSR Science Academy Institute of History and party institutions. During this period, the problems of social and legal dimensions of occupational daily life were hardly considered. It dissolved in the context of coverage of other, more global topics – the organization of a nationwide struggle against the invaders, the moral and political unity of Soviet society, the leadership of the party in organizing the rebuff to the occupiers, and so on.

In the first postwar years, domestic scientists continued to work on the study of the occupation regime. There has been some expansion of the subject matter of the works. The problems of the functioning of the German and local authorities in different occupation zones are in the field of scientific view.

Certain changes of a non-systemic character in the issue of the occupation regime reconstruction took place in the 60–80s of the XX century. However, the authors did not continue to reveal the crimes committed by the Nazis on the occupied territories of Ukraine, the introduction of the slave labor of the local population, and its humiliated position. Similar approaches were dominant in Soviet academic publications as well as in party literature.

Thus, for the Soviet historiographic period, the study of the problem of Hitler's administrative occupation in the Reichskommissariat "Ukraine" and the military zone were characterized by Soviet research stagnation, the domination of "moral and political unity of Soviet society" ideology, "unity of people and party", "devotion to ideals, mass resistance movement". No serious theoretical analysis of the occupation regime nature was made. In fact, this issue was considered in the context of the Stalinist dogmas. The very subject of Hitler's occupation regime found itself on the sidelines of scientific studies of Soviet military historians.

Keywords: *occupation regime, author, research, article, monograph.*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“18”:008(2017)

© Олена ДЕНИСЕНКО

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ (1918 р.): ЗДОБУТКИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

У статті зосереджено увагу на важливості збереження в історичній пам'яті періоду Гетьманату, ролі Павла Скоропадського як державного діяча. На підставі аналізу архівних матеріалів та крізь призму спогадів гетьмана П. Скоропадського зроблено спробу дослідити його діяльність у період існування Української Держави (1918), розкрити здобутки уряду П. Скоропадського в гуманітарній сфері, виокремити досягнення в розвитку освіти, науки, культури. Окрім того, акцентовано увагу на основних засадах формування уряду, повчальних уроках тієї доби, що є важливими для сьогодення в контексті становлення та розбудови Української держави в умовах російсько-української війни і наступу ззовні на гуманітарну сферу.

Ключові слова: гетьман, Гетьманат, Українська Держава, пам'ять.

Столітній ювілей Української революції (1917–1921) спричинив підвищений інтерес до відповідної наукової тематики. Нова парадигма досліджень суттєво розширила діапазон пошуків учених. Складником революції був період Гетьманату, коли біля керма влади в Україні стояв гетьман Павло Скоропадський. У складних умовах австро-німецької окупації, попри небажання соціалістичних партій брати участь у конструктивній співпраці з урядом, Гетьманат збагатив українське державотворення цінним і повчальним досвідом, але останній гетьман України не здобув належної оцінки як державний діяч. Якщо наукові кола відзначають ювілеї від дня народження гетьмана та створення Української Держави, то на державному рівні ці дати не вшановують.

Проявами увічнення пам'яті про П. Скоропадського на регіональному рівні є перейменування вулиць у п'яти містах України: Києві, Львові, Рівному, Трускавці (Львівська обл.) та Ківерцях (Волинська обл.), проведення виставок у Національному музеї історії України й Музеї гетьманства за матеріалами, які

мають стосунок до родини Скоропадських та останнього гетьмана України Павла Скоропадського [1, 21; 2, 95–106; 3, 107–113].

Гетьманат П. Скоропадського був певним періодом у становленні української державності, а тому й Українська Держава, й особисто він заслуговують на пам'ять і пошану нащадків. В історичній науці є таке поняття, як «місця пам'яті». Їхня головна функція – встановлення зв'язку з минулим, збереження колективної пам'яті. До категорії «місць пам'яті» належать конкретна географічна точка, пов'язана з певною подією, пам'ятники, монументи, предмети матеріальної культури, цвинтарі, музеї, архіви, бібліотеки, символи, топоніміка, трактати й документи, художні твори, усна народна творчість, традиції, певні інституції, історичні події, свята й річниці, ідеї, імена [4, 37–51; 5, 151–152]. Одним із таких місць, географічно далеких від України, але пов'язаних з її історією у ХХ ст., є могила П. Скоропадського в м. Оберсдорф (Німеччина). Це пам'ять про події, які уособлював гетьман і які вплинули на перебіг української історії. «Можна по-різному оцінювати його діяльність, його життя, але це людина, яку вже просто неможливо викинути з нашої історії, перегорнути якимось цю сторінку», – сказав під час відвідин могили останнього гетьмана України доктор історичних наук В.Ф. Верстюк [6].

До «місць пам'яті» в Україні, пов'язаних із добою Гетьманату, можна віднести місце резиденції гетьмана П. Скоропадського в Києві: (вул. Інститутська, 40), місце будівлі кінного цирку Петра Крутикова «Ніппо Паласе», де П. Скоропадський був проголошений гетьманом України (вул. Архітектора Городецького). На жаль, ці будівлі не збереглися. У с-щі Тростянець Чернігівської області існує родинний маєток Скоропадських – пам'ятка архітектури, історії та садово-паркового мистецтва. Саме тут, у помісті діда – І.М. Скоропадського, – пройшло дитинство майбутнього гетьмана, було закладено підвалини любові до рідного краю та України. Прихід до влади і встановлення Гетьманату були зумовлені об'єктивними чинниками, і не останню роль у контексті цих подій відіграла генеалогія П. Скоропадського, його прив'язаність із дитинства до української історії, культури, традицій [7, 381–402].

У сучасних умовах становлення й розвитку незалежної Української держави Гетьманат Павла Скоропадського як державотворчий проект доби Української революції 1917–1921 рр. залишається об'єктом дослідницьких інтересів учених [8]. Вивчення феномена Гетьманату триває близько дев'яти десятиріч. Вітчизняний історіографічний процес відзначається контрверсійністю оцінок діяльності гетьмана й Гетьманату загалом [9, 10]. Але більшість дослідників констатують факт проведення зваженої національної політики в галузі освіти, науки, культури, досягнення в багатьох аспектах внутрішньої та зовнішньої політики.

У статті здійснено спробу дослідити діяльність П. Скоропадського, зокрема розкрити головні здобутки його уряду в розвитку науки, культури, освіти. Акцентовано увагу на уроках тієї доби, що є істотними для сьогодення в

контексті становлення та розбудови Української держави. Звернення до історії, зокрема до правління П. Скоропадського, є важливим і повчальним з огляду на ситуацію, що склалася в Україні.

Свою програму дій щодо розбудови Української Держави гетьман виклав у таких документах, як «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України», виданих 29 квітня 1918 р. Успіхи, досягнуті за сім з половиною місяців існування Гетьманату, стали реальними завдяки чіткій програмі діяльності й дієздатному уряду. Першочерговим завданням П. Скоропадський вважав створення уряду й сильного адміністративного апарату. У доборі кадрів головну увагу він приділяв професіоналізму, діловим якостям, а не партійній належності (партійним квотам). Йому вдалося створити технократичний уряд із фахівців – не лише українців, а й представників меншин, які були пов'язані з Україною реальними інтересами й хотіли брати участь у державній роботі. У державних установах проводилася політика українізації, яка йшла в руслі українізації всього державного апарату, що відповідало наміру гетьмана будувати міцну самостійну Українську державу на національній основі [10, 118]. Були створені державні інституції, налагоджено фінансово-банківську справу, встановлено дипломатичні відносини з низкою держав, почалася розбудова армії та флоту. Значних успіхів було досягнуто в царинах культури й освіти, створено Українську академію наук, національну бібліотеку, архів, низку музеїв.

Питання культури перебували в компетенції Головного управління мистецтва та національної культури (ГУМНК) на чолі з українським громадським і культурним діячем Петром Яковичем Дорошенком. 21 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон про створення у складі Міністерства народної освіти та мистецтва спеціалізованого органу виконавчої влади з окремим бюджетним фінансуванням, очолюваного авторитетним діячем, на який покладалися питання розвитку національного мистецтва й культури [11, 365]. Завдяки залученню до співпраці таких людей, як П. Дорошенко – з особистими переконаннями, знанням історичного минулого, розумінням його значення для розбудови держави, стало можливим національне відродження, яке яскраво виявилось в культурі. Петро Якович Дорошенко походив зі старовинного козацько-старшинського роду Дорошенків. Будучи за фахом медиком, він доклав значних зусиль до розбудови української культури. П. Дорошенко значний час співпрацював із Чернігівською губернською вченою архівною комісією, займався збором і дослідженням пам'яток старовини, за його сприяння в Чернігові був створений Музей В.В. Тарновського (нині – Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського). Упродовж періодів Гетьманату й Директорії УНР він залишався на посаді управляючого в справах мистецтва та національної культури і був розстріляний у липні 1919 р. ВУЧК [12, 457].

За сім з половиною місяців – саме стільки проіснувала Українська Держава П. Скоропадського – було засновано Українську академію наук, архівні,

бібліотечні та музейні заклади – Національний історичний музей, картинну галерею мистецтв, Національну бібліотеку, державні українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському, десятки інших установ, які мали сприяти відродженню української освіти, науки й культури. 22 липня був схвалений в остаточній редакції законопроект про перетворення Київського українського народного університету на Київський державний український університет, а 26 липня – проект закону про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Обидва заклади створювалися державним коштом (на відміну від народних університетів) у складі чотирьох факультетів: у Києві – історико-філологічний, фізико-математичний, правничий і медичний; у Кам'янці-Подільському – історико-філологічний і фізико-математичний з двома відділами (математичним та природничо-історичним). Двох інших факультетів не названо, але одним із них мав обов'язково бути богословський, на чому наполягали українські священники Подільської єпархії [13, 60 зв., 61, 63; 14, 15].

Сім законів, постанов та інструкцій заклали фундамент організації Української академії наук та Національної бібліотеки. Це надало могутнього поштовху до розвитку центральних державних наукових інституцій, які відіграли визначну роль у становленні вітчизняної фундаментальної науки [16, 8]. Кульмінацією розвитку тогочасного наукового життя стало відкриття в листопаді 1918 р. Української академії наук. 14 листопада гетьман затвердив Закон «Про заснування Української академії наук у Києві», а 24 листопада відбулося її перше засідання. Академію очолив відомий учений-біохімік та організатор науки Володимир Іванович Вернадський, неодмінним секретарем став сходознавець Агатангел Юхимович Кримський. УАН мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціальних наук. Окрім того, при УАН діяли постійні й тимчасові комісії за різними напрямками, як-от: із вивчення природних багатств України, археографічна, «для складання словника живої української мови», «для складання біографічного словника діячів України», соціальних і правничих питань.

П. Скоропадський дбав про майбутнє України, розвиток мови, формування національної інтелігенції. Були вжиті заходи з українізації установ, ухвалено асигнування Міністерству народної освіти та мистецтва на організацію курсів з українознавства для вчителів по всій Україні. Оскільки на наступні навчальні роки була потрібна більша кількість україномовних професорів, восени 1918 р. ухвалили закони, спрямовані на підготовку молодих, перспективних у науковому сенсі викладачів, затверджених на посади професорських стипендіатів [16, 8–9].

Важливу роботу в заснуванні Національної бібліотеки та Національного архіву проводив Вадим Львович Модзалевський, знавець архівної справи, шанувальник української старовини, активний діяч Чернігівської губернської вченої архівної комісії, який очолив архівно-бібліотечний відділ. Не останню роль у призначенні його на цю посаду відіграло знайомство з П. Скоропадським, для якого він упродовж 1909–1917 рр. збирав фамільні архіви. Після переїзду до

Києва В. Модзалевський поринув у невідкладні науково-організаційні справи, пов'язані із заснуванням Української академії наук, бібліотеки й архіву [11, 365].

22 липня 1918 р. Рада міністрів Української Держави ухвалила законопроект про утворення Фонду Національної бібліотеки, на його формування було виділено зі скарбниці 500 тис. крб [17]. Бібліотека розпочала свою діяльність зі створення 5 вересня 1918 р. Тимчасового комітету (ТК), до складу якого входили академіки В. Вернадський, С. Єфремов, А. Кримський, Г. Житецький, В. Кордт (директор бібліотеки Університету св. Володимира), Є. Перфецький. В Інструкції, затвердженій міністром М. Василенком, було підкреслено значення бібліотеки «як великої книгозбірні всесвітнього типу, яка ґрунтувала би в собі все, що витворено людською думкою та знанням по всіх науках, щоб давала спромогу, не виїздячи з країни, познайомитися в якнайповнішій мірі із світовою літературою по всіх паростях людського знання, писаною геть усіма мовами» [14]. Члени ТК безкоштовно передали до бібліотеки свої власні колекції. Зокрема, значну її частину передали А. Кримський та С. Єфремов, архів свого батька П. Житецького та частину архіву М. Костомарова – Г. Житецький. Обговорювалося питання про придбання колосальних за складом і змістом бібліотек українських істориків, громадських діячів В. Антоновича, Б. Грінченка, В. Білозерського, В. Науменка, Наукового товариства ім. Шевченка, «Старої громади», «Просвіти» [18, 103]. Першочергове значення надавалося формуванню фонду «Україніка» з українознавчих зібрань вітчизняних учених, освітніх діячів, окремих громадян, просвітницьких інституцій, засновувалися відділи рукописів і стародруків.

Було затверджено символіку бібліотеки – чотирикутний штемпель із написом «Національна бібліотека Української Держави у м. Києві», тризубом із хрестом та датою заснування. Текст мав бути написаний церковнослов'янськими літерами на зразок шрифту Пересопницького Євангелія. Символічно, що під номером один в інвентарній книзі Національної бібліотеки в Києві було записано видання, присвячене історії міста, – «Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного. Собранное надворным советником Максимом Берлинским» [19].

У вересні 1918 р. бібліотечно-архівний відділ подав на розгляд уряду план загальної архівної реформи в Україні, де було зазначено, що «національне відродження українського народу рішуче вимагає найуважливішого ставлення до пам'яток минулого, бо архівні матеріали мають велике історичне і наукове значення, в них закладені основи нашої культури, а без розвитку її являється цілком неможливе існування надалі молодій державі» [20, 77; 13, 6 зв.]. На думку ініціаторів проведення архівної реформи: академіків А. Кримського, В. Іконникова, професорів Д. Багалія, І. Каманіна, О. Левицького, В. Модзалевського – основою реформи мала стати ідея, що всі архіви становлять власність Української Держави. Згідно з проектом архівної реформи в Києві засновували Національний архів. Планувалося створення системи архівів для концентрації документів загального державного характеру і значення в Національному архіві у Києві, документів місцевого

характеру – в губернських архівах. У Національному архіві мали зберігатися не лише збірки, розпорошені по всій країні, він мав поповнюватися документами з російських архівосховищ, пов'язаними з історією України, що становили частину її історико-культурної спадщини [21, 142]. Учені архівні комісії перетворювалися на державні установи при ГУМНК, головними завданнями яких були догляд за місцевими архівами, збір і опис документів. Національний архів підпорядкувався Головному управлінню мистецтва та національної культури на правах автономної установи. У статуті Археографічної комісії, метою якої були підготовка й видання документів з історії України та суміжних із нею держав, зазначалося, що вона є державною установою зі своїм бюджетом і їй варто надати характер національної інституції [13, 4; 21, 143].

Важливою особливістю українського музейництва був його зв'язок із національно-культурним рухом, рівнем і потребами розвитку вітчизняної науки. У цей час виникла ідея створення на базі Київського міського художньо-промислового і наукового музею Національного музею (нині – Національний музей історії України). 27 липня 1918 р. на засіданні комісії з розмежування справ між Міністерством народної освіти та мистецтва, ГУМНК і Академією наук було ухвалено рішення створити на базі міського музею Національний як автономну установу, ініціатором якого був М. Біляшівський [13, 4, 4 зв.; 11–12]. Оцінку діяльності Миколи Федотовича дав його учень, друг і соратник Д. Щербаківський, який писав: «Він працював у тій добі культурного, а між іншим, і музейного будівництва на Україні, коли фахівців у цих галузях було надто мало. Одній людині довелося стояти на тому місці, де за нормальних умов повинно було б стояти десятеро. Саме така роль припала на його долю...» [22, 21–22]. За ініціативи М. Біляшівського був розпочатий збір матеріалів з українського мистецтва, які разом із мистецьким відділом Національного музею стали основою картинної галереї (нині – Національний художній музей України). Від квітня до грудня 1918 р. фонди музею поповнилися творами Т. Шевченка, М. Ге, В. Тропініна [23, 120]. У майбутньому планувалося створення мистецько-промислового, етнографічного музею з експозицією просто неба в Маріїнському парку, яка в мініатюрі мала нагадувати сучасний Національний музей народної архітектури та побуту України.

Значна кількість матеріалів про життя і творчість Т.Г. Шевченка, зібрані М. Біляшівським, склали основу Шевченківського відділу в Національному музеї. Вони разом із Шевченківськими збірками Чернігівського музею, а також матеріалами приватних колекцій мали започаткувати Всеукраїнський музей – Шевченківський (нині – Національний музей Т. Шевченка) або Пам'ятковий – присвячений Кобзареві та іншим видатним українським діячам. Окремим відділом у Пам'ятковому музеї мав стати відділ «Відродження України» про події Першої світової війни та український національно-визвольний рух [13, 1–2].

15 червня 1918 р. із цікавою ініціативою заснування Музею-пантеону «Український некрополь», який мав увічнити пам'ять про всіх героїв України,

борців за її незалежність, виступив професор Київського університету св. Володимира Ю. Кулаковський, який мав досвід у створенні та розбудові Київського художньо-промислового і наукового музею, Воєнно-історичного музею Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства. Основу музейної експозиції мали скласти матеріали, присвячені визначним українським діячам від давніх часів до 1918 р.

За доби Гетьманату тривали процеси українізації, започатковані Українською Центральною Радою, проводилась українізація державного апарату, було створено Українську академію наук, національну бібліотеку, архів, низку музеїв. Обов'язковим стало вивчення в усіх середніх школах української мови, літератури, історії та географії України, функціонували українські державні університети, було створено 150 нових гімназій, для яких надрукували кілька мільйонів підручників, виділялися кошти на збереження пам'яток старовини.

Створення національних інституцій, до формування яких залучалися провідні спеціалісти, найкращі інтелектуали свого часу в науковій, освітянській, музейній, архівній, бібліотечній галузях, свідчить про цілеспрямовану політику держави в гуманітарній сфері, яка заклала підвалини для дальшого поступу в цьому напрямі. Попри складну військово-політичну ситуацію в період Української революції, розвиток освіти, науки й культури розглядали в контексті державотворчих процесів, національне культурне будівництво ставало пріоритетним державним завданням. Незважаючи на прорахунки в діяльності, яких припустився П. Скоропадський під час свого правління, проведення результативної політики в галузях освіти, науки, культури дає нам підстави констатувати його державотворчу роль і говорити про серйозне значення цих успіхів для дальшого розвитку України.

Прийшовши до влади П. Скоропадський надавав великого значення формуванню команди фахівців-управлінців. Головними критеріями добору урядовців були професіоналізм і патріотизм. Ці питання не втратили своєї актуальності і в сучасній Україні. У державному управлінні слід орієнтуватися на формування дієвої команди не тільки з людей, обізнаних у галузях економіки, банківської справи, безпеки та оборони, що мало бути першочерговим завданням, а й із фахівців права, освіти, науки та культури. Щоб залишатися в європейському співтоваристві сучасною модерною країною, яка крокує в ногу з іншими в усіх сферах, зокрема й гуманітарній, необхідно приділяти цим галузям значну увагу, зокрема й фінансувати їх не за залишковим принципом.

У сучасних умовах російсько-української війни, прагнення кремлівського керівництва реалізувати проект «Русского мира» засвідчують, що крім бойових дій на Сході України активізувалися атаки в гуманітарній сфері – мовній, культурній, інформаційній, конфесійній, політиці історичної пам'яті, яка визначає національну ідентичність кожного українця. Наступ на них – загроза самому існуванню України як незалежної держави. Саме сьогодні визначаються доля України та майбутнє українського народу, і від громадян та їхньої здатності

підтримувати й захищати незалежність і територіальну цілісність України, національну ідею багато в чому залежить успіх у збереженні України та її дальшої розбудови.

Джерела та література:

1. Любовець О.М. Напрями історіографічних досліджень та перспективи вивчення феномену Гетьманату П. Скоропадського / О.М. Любовець // *Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. – Вип. 7. Спецвипуск «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)».* – К, 2013. – С. 15–23.
2. Ралдугіна Т.П. Павло Скоропадський – нащадок славетних українських родів (за матеріалами Національного музею історії Києва) / Т.П. Ралдугіна // *Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. – Вип. 7. Спецвипуск «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)».* – К, 2013. – С. 95–106.
3. Ярова Г.І. Матеріали родини Скоропадських у збірці Музею гетьманства / Г.І. Ярова // *Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. – Вип. 7. Спецвипуск «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)».* – К., 2013. – С. 107–113.
4. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре.* – 2005. – № 2–3 (40–41).
5. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / Алла Киридон. – К.: Ніка-Центр, 2016.
6. Бойко В. Роздуми на могилі Павла Скоропадського / В. Бойко // *День.* – 2018. – № 8–9. – 17 березня.
7. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Головний редактор Ярослав Пеленський / П. Скоропадський. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.
8. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р.Я. Пиріг. – К., 2011. – 336 с.; Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К., 2016. – С. 326; Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р.Я. Пиріг. – К., 2008. – С. 9–27; Українська держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. – 336 с.; Папакін Г. Павло Скоропадський – патріот, державотворець, людина / Г. Папакін. – К., 2003; Папакін Г. Павло Скоропадський та 100-річчя Української академії наук. До 100-річчя НАН України / Г. Папакін. – К., 2018. – 336 с.; АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського. – Вид. 1. – К.: Українська прес-група, 2018. – 680 с.; Воронько Л.О. Українське державотворення в добу Гетьманату 1918 року: роль та значущість діяльності П. Скоропадського / Л.О. Воронько. – *Державне управління: теорія та практика.* – 2016. – № 1. – С. 22–34.
9. Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р.Я. Пиріг. – К., 2011. – С. 326–336.
10. Андрусишин Б.І Вищі органи регулювання соціально-трудою сферою Української Держави (1918 р.) / Б.І. Андрусишин // *Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць. – Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)».* – К., 2013. – С. 114–123.
11. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1930. – 352 с.

12. Осташко Т. Дорошенко Петро Якович / Т. Осташко // ЕІУ. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 204.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2607. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1–2, 8; Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 52, 12, 42.
14. Державний вісник. – 1918. – 24 вересня.
15. Завальнюк О.М. Гетьманат Павла Скоропадського: розбудова національної університетської освіти [Електронний ресурс] / О.М. Завальнюк // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії: [матеріали Всеукр.наук.конф., 19–20 трав. 2008 р.]. – Режим доступу: <http://coollib.com/b/256112/read/>. – Назва з екрана.
16. Воронько Л.О. Українське державотворення в добу Гетьманату 1918 року: роль та значущість діяльності П. Скоропадського / Л.О. Воронько // Державне управління: теорія та практика. – 2016. – № 1. – С. 3–20.
17. Последние новости. – 1918. – 13 июля.
18. Архів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 103.
19. Дубровіна Л. Створення Національної бібліотеки Української Держави та її концепція / Л. Дубровіна // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 139–142.
20. Болдирев В.В. Архівна справа в Україні в 1917–1921 р.р. / В.В. Болдирев // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 1998.
21. Наше минуле. – 1918. – № 3. – С.142.
22. Біляшівський Б.М., Біляшівський М.М. Будівничий української культури (М.Ф. Біляшівський) / Б.М. Біляшівський, М.М. Біляшівський // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С. 21–25.
23. Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / О.О. Нестуля. – Київ – Полтава, 1994. – 240 с.

© Елена ДЕНИСЕНКО

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ ОБ УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЕ (1918 г.): ДОСТИЖЕНИЯ В ГУМАНИТАРНОЙ СФЕРЕ

В статье сосредоточено внимание на важности сохранения периода Гетманата, роли Павла Скоропадского как государственного деятеля в исторической памяти. На основании анализа архивных материалов и сквозь призму воспоминаний гетмана П. Скоропадского предпринята попытка рассмотреть его деятельность в период существования Украинской Державы (1918), раскрыть достижения правительства П. Скоропадского в гуманитарной сфере, выделить успехи в развитии образования, науки и культуры. В статье также акцентируется внимание на основных предпосылках формирования правительства, уроках того периода, которые важны сегодня в контексте становления и строительства Украинского государства в условиях российско-украинской войны и наступления извне на гуманитарную сферу.

Ключевые слова: гетман, Гетманат, Украинская Держава, память.

© *Olena DENISENKO*

HISTORICAL MEMORY ABOUT THE UKRAINIAN STATE (1918): ACHIEVEMENTS IN A HUMANITARIAN SPHERE

Rapt attention on importance of maintainance of period of Hetmanate, role of Pavlo Skoropadskogo, as a statesman in historical memory. On the basis of lead through of analysis of the archived materials and through the prism of flashbacks of hetman P. Skoropadskogo an attempt to probe his activity in the period of existence of the Ukrainian State (1918), to reveal the achievements of the Government of P. Skoropadsky in the humanitarian sphere, to distinguish achievements in the development of education, science and culture. The article also focuses on the basic principles of the formation of the government, the instructive lessons of that era, which are important for the present in the context of the formation and development of the Ukrainian state in the conditions of the Russian-Ukrainian war and the offensive outside the humanitarian sphere.

Keywords: *Hetman, Hetmanat, Ukrainian State, memory.*

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, зумовили появу та зростання такого феномена, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і відповідно часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той момент влади. Історія дає нам чимало прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі й десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак не мали власної політичної позиції і представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, дивізія, політичні сили, каральна експедиція, командування, партизани, повстанські частини, озброєння, начальник штабу, збройна боротьба, політпрацівники.

(Продовження)

Проблема подій навколо Києва наприкінці літа 1919 р. зі спробами політичних сил різного спрямування встановити контроль над ним уже довгий час викликає інтерес дослідників цього періоду та історії громадянської війни I чверті ХХ ст. З матеріалами можемо ознайомитися як у викладі безпосередніх учасників подій (С. Петлюри, А. Денікіна, А. Полупанова), так і дослідників пізнішого періоду (В. Акшинського, В. Волковинського та ін.) [5; 4; 6; 1; 2].

У цій розвідці ми спробували висвітлити події навколо намагань різних військово-політичних режимів установити контроль над столицею України в серпні 1919 р.

Лише в липні 1919 р., дещо стабілізувавши внутрішню ситуацію, радянський уряд України під проводом Х. Раковського звернув увагу на зовнішню небезпеку у вигляді Збройних сил Півдня Росії та їхнього збройного авангарду – Добровольчої армії. Але боротьба з А. Денікіним відбувалась у поєднанні з боротьбою на внутрішньому фронті, про це красномовно свідчать матеріали ЦДАВО України, після дослідження яких можемо дійти висновку, що і в червні, і в липні, і в серпні 1919 р. на засіданнях Раднаркому України постійно порушувалися питання й моніторилася ситуація, пов'язані з антиурядовими виступами [12].

Очільники українського радянського уряду та його силових структур іншого виходу із ситуації, окрім посилення репресій, навіть не розглядали. Зокрема, рекомендувалося зробити жорстокішим терор проти повсталих, активніше й менш вибірково застосовувати принцип кругової поруки, йти шляхом створення спеціальних мобільних загонів, посилити політику протиставлення куркульства всім прошаркам українського села. Міняти свою економічну та соціальну політику, яка й викликала збурення українських селян, уряд Х. Раковського не планував навіть у віддаленій перспективі.

Боротьба з білогвардійськими підрозділами також почалася не на користь збройних сил радянської України. У бойових частинах Червоної армії процвітало дезертирство. У ЦДАГО України можна ознайомитися з довідкою про кількість дезертирів, яких затримали і які з'явилися добровільно за період 2–9 серпня 1919 р. Серед цих цифр: у Київській губернії затримано 352 особи, добровільно з'явилась 1; у м. Київ затримано 979 осіб, добровільно не з'явилась жодна; у Чернігівській губернії затримано 4926 осіб, добровільно з'явилось 1153; у Полтавській губернії затримано 220 осіб, добровільно не з'явилась жодна; у Херсонській губернії затримано 193 особи, добровільно з'явилось 28 осіб; у м. Одеса затримано 203 особи, добровільно не з'явилась жодна [13].

Із методами боротьби проти цього небезпечного явища читачів знайомить протокол засідання Політбюро ЦК КПУ від 6 липня 1919 р., в матеріалах якого знаходимо рекомендацію створювати загороджувальні загони [9].

Того самого місяця була ухвалена й Постанова Ради оборони України «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів у селі» [10]. Згідно із цілою низкою ухвалених урядових документів губкоми оборони дістали право оголошувати певні місцевості на облоговому становищі, утворювати тимчасові військово-революційні трибунали, збільшувати кількість міліціонерів у повітах до 30 осіб, у кожній волості залучати до 15 % мобілізованих комуністів для роботи серед селян, оголошувати учасників антиурядових виступів поза законом, брати заручників, яких у разі невиконання розпоряджень місцевої влади розстрілювати, піддавати певні населені пункти блокаді, проводити виселення, накладати контрибуції тощо.

Ще 4 червня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони України ухвалила постанову про примусове вилучення в населення коней для поповнення кінного складу військових частин, які формувалися у спішному порядку. Обов'язок

стосовно виконання цього рішення покладался на волвиконкоми та повітвиконкоми, що мали забезпечити по 50 коней, відібраних у куркулів і взятих у власників, від кожної волості та по 15 пудів сіна на кожного коня. Встановлювалися й розцінки, за якими місцева влада мала компенсувати власникам реквізованих коней завдані збитки з максимальною сумою 5250 руб. Але з огляду на інфляцію та низьку купівельну спроможність радянського рубля в той період можемо стверджувати, що суми компенсації бачилися мізерними [11].

30 серпня 1919 р., не маючи сил для ведення боротьби на кілька фронтів: внутрішньому, проти військ С. Петлюри та військ генерала А. Денікіна, радянський уряд Х. Раковського без бою залишив столицю України – м. Київ. Вже 31 серпня 1919 р. до міста вступили українські полки Центральної Київської групи генерала А. Кравса (у більшості склад 3-го корпусу УГА). Командири Армії УНР почали готуватися до святкового параду, який планувалося провести 31 серпня 1919 р., залишивши поза увагою організацію охорони міста та стратегічних мостів через Дніпро.

Від цього моменту фактичний контроль над українською територією здійснювали представники трьох політичних сил: білогвардійські підрозділи, формування Армії УНР та повстанські формування.

Однак під тиском білогвардійських частин 7-ї піхотної дивізії генерала М. Бредова українські полки теж були змушені покинути Київ. Військові дістали наказ займати місто, але уникати перестрілок із білогвардійцями. Саме цей незрозумілий наказ спричинив залишення столиці українськими військами. Понад те, був затриманий виїзд до білогвардійців делегації УНР для перемовин щодо визначення демаркаційної лінії. Унаслідок таких дій із представниками ЗСПР не було підписано жодного документа, який пояснював би або визначав позиції сторін. Причиною таких дій була помилка штабу Армії УНР, де вважали, що денікінці можуть підійти до Києва не раніше 3 вересня 1919 р.

Дослідник В. Савченко вказує на те, що в цей період повстанська бригада із Правобережжя під командуванням В. Соколовського приєдналася до військ УНР, а сам отаман був прийнятий С. Петлюрою і визнав його владу. Але через тиждень В. Соколовського викрали агенти більшовиків і вивезли до м. Радомішль, де після тортур стратили [7].

Накази про перекриття мостів та зайняття Дарниці не були виконані 7-ю дивізією Осмоловського та 2-ю Коломийською бригадою, що мали ударом із півдня на північ вийти до мостів і встановити контроль над нею.

На 22:00 30 серпня 1919 р. весь Київ був зайнятий частинами УГА та Армії УНР, але о 3 год ночі 31 серпня зі сходу до столиці України несподівано прорвалися три кавалерійські полки угруповання генерала М. Бредова, що входило до 5-го кавалерійського корпусу білих. Також упритул до міста підійшли 1-ша піхотна бригада генерала М. Штакельберга та 2-й гвардійський полк 2-ї бригади полковника А. Стесселя. Далі В. Савченко змальовує ситуацію так:

«О 6-й ранку 31 серпня денікінці на човнах почали переправлятися через Дніпро. Об 11-й ранку в центральній частині міста з'явилися окремі білі роз'їзди» [7].

Натомість загін, визначений для виконання наказу Головного отамана С. Петлюри, вирушив для здійснення охорони мостів лише о 7 год ранку, коли підрозділи Добровольчої армії вже контролювали Цепний міст і ввійшли до Києва. Skorиставшись невизначеністю становища, білогвардійські підрозділи встигли роззброїти кілька загонів петлюрівської орієнтації і серед них – Коломийську бригаду УГА та до обіду встановили свій контроль над одним із центральних районів Києва – Печерськом. Водночас до штабу генерала А. Кравса прибув представник Добровольчої армії з повідомленням про вступ денікінських підрозділів до столиці України та про їхню повну лояльність і готовність до мирних переговорів. Утім, пізніше виявилось, що ці заяви були тільки способом відтягнути час [7].

Відтак дослідник знайомить нас із дальшим перебігом подій. С. Петлюра планував провести в Києві парад на Хрещатику та святковий молебень на Думській площі, який перенесли із 29 на 31 серпня 1919 р. Проте о 9 год ранку 31 серпня 1919 р. Головному отаманові надійшла телеграма з повідомленням про те, що білогвардійські підрозділи підходять до Дніпра й починають просуватися до Києва. Через годину С. Петлюра телеграфував командувачу 2-го корпусу УГА А. Вольфу й повідомляв про скасування свого приїзду до Києва та запланованого параду. Але українське військове командування в Києві вирішило провести «Свято визволення» на Хрещатику та Софійській площі.

Після обіду 31 серпня 1919 р. до приміщення Міської думи Києва, що перебувало під контролем підрозділів УГА, почали підходити члени управи, які пропонували військовим визначитися між собою, хто контролює Київ, або окреслити зони впливу між денікінцями та симпатиками С. Петлюри. Але через відсутність представників командування обох сторін вирішити питання негайно не вдалося. Командувач українського корпусу генерал О. Микитка відмовився прибути на Хрещатик, залишившись для з'ясування обставин у приміщенні Київського залізничного вокзалу. Сам командувач Київської групи Армії УНР генерал-лейтенант А. Кравс прибув до Києва лише о 15 год. Він вирішив під'їхати до приміщення Міської думи, щоб особисто розібратися в ситуації, яка склалася, й зустріти делегацію Добровольчої армії. Коли близько 16 год А. Кравс прибув до думи, поруч із нею вишикувалися бійці Галицьких корпусів для проведення параду на Хрещатику, але біля думи, під Купецьким садом, були вже вишикувані терські кавалеристи та полк під командуванням полковника А. Стесселя. Під час підготовки параду до думи під'їхав ескадрон білих козаків на чолі з генералом М. Штекельбергом, який тримав у руках російський прапор, у супроводі священників і віруючих із корогвами. М. Штекельберг запропонував генералові А. Кравсу участь у параді свого підрозділу. А. Кравс погодився, як і на те, щоб над Київською думою був піднятий не лише український, а й російський прапор. Після чого вирішив зустрітися з генералом М. Бредовим для усунення

суперечностей. Але, коли над думою з'явився і російський триколон, на Хрещатик виїхав генерал-хорунжий Армії УНР В. Сальський, якого А. Кравс призначив комендантом Києва, на чолі колони запорожців. Саме за наказом В. Сальського запорожці зірвали російський прапор і кинули його під ноги генеральського коня. Білогвардієць, який намагався зарубати В. Сальського, був убитий одним із запорожців. Із вікон навколишніх будинків відкрили вогонь члени офіцерських дружин, В. Сальський вивів свою частину в передмістя столиці.

Протягом наступної ночі війська УНР були витіснені із центральної частини Києва, а більш ніж 3 тис. солдатів та офіцерів і весь штаб 3-го Галицького корпусу опинились у полоні. Генерал А. Кравс, який намагався у штабі генерала М. Бредова заладнати конфлікт, несподівано легко погодився на його ультиматум і в ніч на 1 вересня 1919 р. підписав наказ про виведення українських військ із Києва на лінію Ігнатівка – Германівка, за 25 км на захід від столиці. Окрім того, А. Кравс погодився залишити добровольцям усі трофеї, захоплені в Армії УНР у Києві, натомість білогвардійці мали звільнити близько 500 полонених галичан. Отже, незважаючи на чисельну перевагу та підтримку повстанських отаманів Д. Зеленого, Ю. Мордалевича та інших навколо Києва, частини Армії УНР не змогли протистояти регулярним частинам Добровольчої армії та членам офіцерських дружин у самому місті й утратили столицю України [7].

11 вересня 1919 р. війська УНР оголосили війну ЗСПР і звернулися по допомогу до комуністів, у відповідь підрозділи генерала М. Бредова атакували українські війська й перейшли в наступ.

Отаман І. Струк, який довгий період контролював Чорнобильський повіт Київщини та брав активну участь у так званому Куренівському повстанні, вів свої загони на допомогу українській армії. Але внаслідок швидкої зміни обстановки його бійці виявилися оточені з одного боку червоними військами, які мали до нього занадто багато претензій, а з другого – денікінцями.

Дослідник І. Собченко змальовує далші події так: отаман І. Струк перейшов на службу до денікінців. Автор наводить спогади самого І. Струка, записані зі слів отамана М. Обідним: «Я вирішив помиритися з правою стороною – денікінцями, з якими вів перемовини вісім днів. Для переговорів приїжджали від Денікіна представники у містечко Димер два офіцери Генштабу – капітан Єпіфанцев і капітан Москвін. З нашої сторони у перемовинах брали участь я та начальник мого штабу полковник Клименко. Наскільки я пам'ятаю, умови були виставлені таким чином: 1) Армія отамана Струка називається “Перша повстанська армія України”. 2) Дається можливість отаману Струку перейти з армією за річку Ірпінь та відпочивати два тижні. 3) Командування армії Денікіна зобов'язується забезпечувати армію Струка зброєю та амуніцією скільки потрібно та видавати плату за минулий час і раніше у розмірі, встановленому для армії Денікіна. 4) Армія отамана Струка проводить перепис та весь документообіг як у себе, так і з центральними органами армії Денікіна українською мовою. 5) Як старшини, так і козаки армії отамана Струка зберігають свої українські відзнаки (на шапках

тризуб, у петлицях національна стрічка, а на комірі відзнаки, що були встановлені у регулярних частинах Армії УНР). Над штабом отамана Струка може встановлюватися український прапор. б) Оголошується амністія усім українцям, заарештованим денікінським командуванням.

Зі свого боку отаман Струк зобов'язується: 1) Тримати фронт від річки Десна до річки Дніпро, від річки Дніпро до річки Ірпінь, до Ковельської залізниці. 2) Посилати своїх представників на місця, де виникатимуть непорозуміння денікінського командування з місцевим населенням. 3) На випадок бойових операцій отаман Струк зі своєю армією виконує спільний план (із денікінським командуванням). 4) На місцевості, яка зайнята отаманом Струком, встановлюється українська влада в погодженні з денікінським командуванням. 5) Отаман Струк проводить розвідку за фронтом денікінської армії, яка стала заслоном Києва. б) Як військова, так і цивільна влада денікінського командування зобов'язується не суперечити існуванню українських шкіл і театрів в усіх місцевостях України. Артистів, вчителів і учнів звільняють від мобілізації» [8, 18]. Ця угода була укладена та підписана обома сторонами 22 вересня 1919 р. в м. Димер на Київщині.

Після цього отаман І. Струк перейшов р. Ірпінь і зайняв визначену для нього ділянку. Чисельність армії, заявлена отаманом, становила 2500 осіб, уніфікованого озброєння не існувало, було 30 кулеметів і 6 гармат. Загалом армія була поділена на 5 полків: 1-й та 2-й піхотні, 3-й кінний, 4-й артилерійський та 5-й кулеметний.

1 жовтня 1919 р. більшовицькі війська ввірвалися до Києва, що змусило добровольчі підрозділи спішно частково відступити на Печерськ, а частково узагалі покинути межі міста, перейшовши на лівий берег Дніпра. Але вже через 2 дні становище добровольців покращилось, і більшовицькі війська почали відступати з міста. У цей час повстанці отамана І. Струка ввірвалися на Поділ та Куренівку, де зав'язали бої з підрозділами червоних.

За весь Київ бійці отамана вели бої протягом 4 днів, давши в такий спосіб змогу частинам Добровольчої армії здійснити перехід із Чернігівщини до Києва. За київські бої отаман І. Струк був нагороджений офіцерським Георгіївським хрестом II ст. й дістав звання отамана-полковника [8, 18].

Денікінське командування за такий героїзм отамана та його підлеглих, вочевидь, пробачило їм не лише колишні, а й майбутні погроми, а денікінська преса публікувала статті, де вихвалявся героїзм українських партизанів. Старшини та рядові козаки І. Струка отримали 75 Георгіївських хрестів, а сам він був призначений комендантом Подолу. Сучасники згадували, що штаб загонів І. Струка став в'язницею та місцем страти для десятків євреїв.

Причиною такого жорстокого ставлення до місцевого населення ми можемо вважати той факт, що під час відступу білих саме в цьому районі Києва у спину їм лунали постріли.

Газета «Вечірні вогні» у своїх номерах від 18–20 жовтня 1919 р. надрукувала список будинків, із яких євреї вели обстріли добровольців під час наступу

червоних на Київ. Ці газетні повідомлення стали своєрідним вказівником для погромників. У офіційній телеграмі денікінського відділу пропаганди від 21 жовтня 1919 р. було сказано: «Зайняттю Богунським червоним полком частин Києва сприяло місцеве єврейське населення, яке розпочало стрілянину по добровольцях, що відходили. Особливо активну участь під час наступу більшовиків брали випущені останніми із в'язниці більш ніж 1 тис. комуністів, а також організації єврейських партій, які стріляли з кулеметів, гвинтівок і кидали ручні гранати, обливали добровольців окропом. 8 жовтня білі частини вибили останні розрізнені загони червоних. Завдяки масовій участі євреїв у наступі більшовиків, також діяльній підтримці червоних із боку частини єврейського населення, а також зареєстрованим обурливим випадкам стрілянини із засідок, різним видам шпигунства, серед християнського населення панує тяжко стримуване владою невдоволення» [8, 19].

Отже, можемо дійти висновку, що, незважаючи на підтримку проукраїнськи настроєних отаманів, чії формування контролювали територію навколо столиці України, військам УНР під проводом С. Петлюри, у серпні 1919 р. не вдалося встановити цілковитий контроль над Києвом.

Джерела та література:

1. Акишинський В.С. Климент Єфремович Ворошилов. Біографічний нарис / В.С. Акишинський. – К.: Політвидав України, 1981. – 272 с.
2. Волковинський В.М. Фрунзе на Україні / В.М. Волковинський. – К.: Політвидав України, 1985. – 189 с.
3. Гольденвейзер А. Архив Русской революции / А. Гольденвейзер. – Берлин (Германия), 1991. – Т. 6. – С. 161–303.
4. Деникин А.И. Кто спас Советскую власть от гибели / А.И. Деникин. – Москва: Студия ТРИТЭ; Российский архив, 1992. – 32 с.
5. Петлюра С.В. Вибрані твори та документи / С.В. Петлюра / Упор. Л.В. Голота. – К.: Фірма «Довіра», 1994. – 271 с.
6. Полупанов А.В. Свобода или смерть / А.В. Полупанов. – Донецк: Донбасс, 1966. – 306 с.
7. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину / В.А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с. // *Время и судьбы* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html. – Назва з екрана.
8. Собченко И.С. Чернобыльский атаман Илько Струк: исторический роман / И.С. Собченко. – Москва, 2019. – 34 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2019/05/29/1183>. – Назва з екрана.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 22.
10. Там само. – Спр. 45. – Арк. 73.
11. Там само. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 126.
12. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 7, 82, 83.
13. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 305. – Арк. 51.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей в данный момент власти. История даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, оружие, фронты, вооружённая борьба.

© Andrei LYSENKO

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances

when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 94(477): 355.40“1921/1929”

© *Володимир ТРОФИМОВИЧ, Ярослав АНТОНЮК*

ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДУВАЛЬНОЇ РЕФЕРЕНТУРИ УВО (1921–1929 рр.)

У статті з'ясовано, що структура розвідувальної референтури УВО складалася з трьох груп: військової, територіальної та закордонної. Військова мережа поділялася на корпусні «експозитури», дивізійні, полкові та батальйонні «розвідчі станиці». Територіальна – на обласні «експозитури», окружні та повітові «розвідувальні станиці». Закордонна – складалася з Розвідувальних бюро, які підпорядковувалися Центральному розвідчному бюро.

***Ключові слова:** розвідка, УВО, територіальна мережа, агентура, Польща, Литва, Німеччина.*

Currently, Ukrainian society is experiencing a new powerful wave of national revival. The determined search for an alternative to the Soviet heritage of our history continues. The need for radical state bodies reform, including the intelligence service, boosts a demand for utilization of successful achievements of the Ukrainian liberation movement. In the context of this recent tendency, an investigation of the Ukrainian Military Organization intelligence subdivision (hereinafter – UVO) activity is becoming relevant.

By analyzing the latest publications on the mentioned topic, we can distinguish works of Dmytro Vedenev, Petro Mirchuk, Olexandr Kucheruk and Mykola Posivnych [1–3; 27; 25, 26; 23; 24; 28]. Nevertheless, those works only scarcely cover the subject of our study.

The research is devoted solely to the UVO intelligence subdivision and based on the documents which have been revealed for the first time from the State Central Archive in Prague for the scientific usage. The study allows to fill a significant gap in the history of the special services of the Ukrainian liberation movement.

The purpose of the article is to accomplish a comprehensive investigation of the structure, development stages, activity tendencies of the UVO intelligence unit and their connections with the special services of Lithuania and Germany.

The origin of the UVO intelligence services had its roots in the officers' experience of the Ukrainian Galician Army (hereinafter – UGA), which was gained during the battles of the First World War and the liberation struggles of 1918–1921.

Yaroslav Chyzh (“Yaroslav Kutko”), a former chief of the intelligence department of the Sich Riflemen Corps, was the first, in the spring of 1921, who headed the Intelligence subdivision (hereinafter – R-R) of the UVO leadership team [26, 710, 841]. He was shortly replaced by a former UGA centurion, Mykhailo Koltuniuk, and in the spring of 1922, Osyp Dumin (“Sulyma”), a former regiment commander of the Sich Riflemen, occupied the R-R UVO head position [3, 97]. The day before, Osyp Dumin worked as a tactics teacher at the Kyiv school of the red officers and miraculously escaped an arrest by the provincial Chk [4, 16–18].

It was when “Sulyma” occupied a chief post, that the UVO intelligence acquired its full status [27, 242]. An UVO combat head officer of the Kraiowa (regional) team, Zynoviy Knysh (“Rens”) recalled that Osyp Dumin was “a capable and energetic person, strong and individual on each side” [2, 59]. At the same time, he disseminated communist ideas in the UVO environment. He had been inciting Yevgen Petrushevych to oppose Yevhen Konovalts, by using personal ambitions of the former president of the Western Ukrainian People's Republic (hereinafter – ZUNR). Eventually, together with a Kraiowyi UVO commander, Yaroslav Indyshevskiy, they succeeded in making a “palace revolution” (from the author – rebellion) in May 1923 and seizing control of the UVO. In a gesture of protest, Yevhen Konovalts left his position of the UVO commander in December 1923. Immediately after that, the UVO started negotiations with the UkrSSR government representative, Mykola Krestinskyi [25, 79].

An arrest of a courier, Olga Basarab, by the Polish police on 9 February 1924, was a severe blow for the R-R, which caused imprisonments for many UVO chiefs. A Kraiowyi leader, Andriy Melnyk, was one of them. The necessity for a quick response to the danger prompted Yevhen Konovalts to return to his position of the UVO leader on June 3, 1924 [26, 39–40]. His initial measure was a removal of the Communists from the organization [28, 37]. In 1925, Osyp Dumin was dismissed from the UVO [22, 46]. Although, the UVO intelligence network founded by “Sulyma” continued its development.

The R-R was headed by the Central intelligence bureau and counterintelligence bureau at the UVO General Staff headquarters (from the author – an abbreviated name “Tserber” was used). Its chief (intelligence leader) was a member of the UVO Supreme Command. He received organizational instructions from the UVO leader. In addition to that, he reported to the leader directly. The intelligence leader received instructions of a professional nature from the chief of the UVO headquarters.

The intelligence leader's area of power included such responsibilities as to appoint and transfer the chiefs of the “ekspozytury”, the units (intelligence subdivision staff) of the Headquarters of the Intelligence Leadership (hereinafter – URR) and the chiefs of the Intelligence Bureau (hereinafter – RB). Their dismissal from the post was confirmed with the UVO Supreme Command. In addition to that, the intelligence leader was

informed in case of orders, aimed at relevant R-R departments, which were issued by the Supreme Command, the Chief of Staff, the circuit and county commands. When the need for clerks and couriers had arisen, he recruited them to his staff.

The executive body – URR, was under the intelligence leader's jurisdiction and consisted of three divisions: 1) military intelligence, 2) political intelligence, 3) economic intelligence. Each of the three was headed by appointed chiefs. On the one hand, they were allowed to have a direct communication with the heads of the corps subdivisions of the intelligence "ekspozytury". On the other hand, their contacts with any UVO institution were conducted only through the intelligence leader. One of the three URR divisions chiefs was in charge of the financial affairs. Moreover, special duties were assigned to the first division chief as he was a deputy intelligence leader, and headed the technical subdivision.

The intelligence "web" (from the author – network) of the R-R covered the Second Polish Republic territory [7, 9]. According to its field of activity, it was divided into "garrison" (from the author – military) and territorial, and in quality of employees – into "active" and "passive" [9, 28–29].

In the R-R UVO instructions on the agents recruitment from April 1923 it was noted: "Only Ukrainians can be recruited to perform an active undercover work. The passive undercover work can be done by recruited officers, peasants, members of all kinds of hostile military organizations, and even civilians in prominent positions that can be somehow useful for the intelligence" [9, 126]. For instance, a staff member of the UVO military unit Pavlo Zablotskyi ("Gora") recalled that, for gathering information about the army corps in Przemyśl, not only the Ukrainian staff servicemen, but also the Poles, were involved into cooperation. For a monetary reward they photographed mobilization plans, secret orders of the Ministry of Defense, the Przemyśl Arsenal documentation [3, 98]. The UVO intelligence agents in Krakow, headed by Dmytro Voloshchak ("Tsygunda"), had been taking certain secret documents from the Polish military headquarters [6, 8].

Given the preparations for an armed uprising, the main focus was on the development of an intelligence network among Ukrainians who had been called up to the Polish Army [24, 117–124]. Their task was to collect data on the military units' deployment, their quantity, armaments, supply system, moral and political status etc. What is more, the tasks of the UVO intelligence agents included "spreading the dissatisfaction, first of all, among Ukrainian soldiers of the Polish army, and then among Belarusians, Germans, Lithuanians, Jews, as well as among the Poles themselves". They had envisaged that the "combat groups" were created in the environment of the Ukrainian soldiers and senior officers of the Polish Army, which would prepare the workforce for the future army of the Unified Ukrainian State [9, 74].

The military "garrison" network, which was divided into corps of "ekspozytury", divisional, regimental and battalion intelligence "stanytsi", was responsible for that type of the UVO intelligence activities.

The intelligence leader appointed a chief of the corps intelligence “ekspozytura”, whom he issued orders and directives. Additionally, the chief of the corps intelligence “ekspozytura” collaborated with the head of a relevant UVO institution. His deputy was in charge of making a connection with the divisional intelligence “stanytsi”. Three subdivisions of the corps “ekspozytura” (military, economic and political) formed the Intelligence Corps Apartment. The administrators headed each of them and had a required number of couriers in their subordination, whose appointment was confirmed by the intelligence leader.

The chief of the divisional intelligence “stanytsia” was appointed by the head of the corps intelligence “ekspozytura”. His duties included verification, making additions and generalizations of the intelligence reports which arrived from the regimental and battalion intelligence “stanytsi”. In addition to collecting information in their military units, they provided data on all of the important events at the settlement place of their intelligence “stanytsia”.

The battalion intelligence “stanytsi” included “sotenni” (commanders of a 100 soldiers) intelligence officers and “chetovi” (junior officers) informants who formed “intelligence stations”. At least two of the stations were supposed to function in every sotnia (100 soldiers unit) [9, 31–33]. The R-R instruction from January 20, 1924 gives an idea of the information gathering tendencies about aviation and armored vehicles. The first instruction block recommended to focus on such directions: 1) state and amount of aviational materials, 2) quantity of planes and their type, load-bearing capacity, 3) location base, 4) places of maintenance and spare parts production, 5) aviation schools. The second block had such directions as: 1) unit name of armored vehicles, 2) quantity of vehicles, 3) their engine power, 4) armor toughness [9, 100–102].

On December 15, 1923, an instruction for R-R was issued at the Kraiowa Military Organization (hereinafter – KVO). It contained a sample for writing reports. Each of the reports should have had those points: 1) writing date, 2) a person who provided the information (age, rank), 3) a unit the person belonged, 4) the military units located in the reported area, 5) those units structure, 6) the military names, 7) armament and technical support, 8) staffs accommodations, 9) soldiers equipment, 10) stocks of ammunition, weapons and other military objects, 11) changes in command, 12) officers personal data, 13) the mood among the servicemen, 14) national structure, 15) contradictions between the soldiers, 16) the subdivisions movements in the area, 17) reforms, 18) provision of food and uniforms, 19) to indicate whether or not the submission was directly witnessed by the informant or mentioned from a third person, 20) try to accurately report military orders and service instructions, 21) to find out mobilization and training plans, 22) dispositions, 23) the rail and other kinds of transport which passes through the area [11, 125].

For instance, in the summer of 1925 a report was received by the R-R UVO stating on the Polish cavalry training maneuvers in the Brody – Dubno area, and on December 22, 1925 they obtained several intelligence reports on defensive fortifications

and new railway junctions in Warsaw, Poznan and Torun [19, 77]. The reports had 15 pictures of the mentioned strategic objects attached [19, 193].

Whenever it was possible, the military intelligence activities were carried out also in the Soviet Union and Romanian armies. However, the Polish Army always remained their priority [11, 125]. The “UVO Military Code” assigned an important role to the intelligence work. In particular, the Code had such sections: “Pidsluh (eavesdropping) and secret”, “Intelligence” and “Patrol in the intelligence” [29, 1–25].

Along with the military intelligence direction, the UVO also paid not less amount of the attention to the territorial units’ development. In addition to Galicia, Volyn, Polissya, Kholmshchyna and Pidlashchia, the UVO intelligence network had gradually “launched its tentacles deeply into the indigenous Polish territory” [20, 92].

Its structure was divided into regional “ekspozytura”, circuit and county intelligence “stanytsi”. The chief of the regional “ekspozytura” received orders from the intelligence leader, and also in his current work he collaborated with the UVO regional team. The three subdivisions with their chiefs (military, political and economic) were subordinated to him uniting into the Intelligence Apartment [9, 30].

The UVO Field Headquarters structure (from the author – the name ekspozytura was also used) in Lviv provides more detailed understanding of the R-R territorial network structure. It consisted of: 1) department chief (was in charge of all activities), 2) deputy (was responsible for political intelligence), 3) “protokoliant” (was engaged in correspondence encryption and decryption, replacing codes and secret clerical work) [11, 127–128]. According to “The book of ciphers for the use of the U.V.O. Intelligence Command” from January 14, 1925, the agents were assumed to utilize practices of a secret double-key encryption and an encryption table for their correspondence [10, 65–66]. A courier department, which acted separately from the intelligence, was a system of communication for the UVO R-R regional “ekspozytura”. The department acted strictly vertically and all the horizontal bindings between the intelligence centers were regarded as undesirable [3, 98].

The circuit and county UVO intelligence departments duplicated the “ekspozytura” by its staff of employees. Their duties also included counter-intelligence work. For example, the intelligence department of the Dolynska county UVO team headed by V. Matsevych was engaged in detecting traitors in the underground network [21, 169].

“The eyes and ears of the organization” were “district agents” and “local zviduny” (intelligence agents). The recommendation was to recruit those agents from the trusted members of the UVO who were ready to decisive actions. They disguised the fact of their intelligence work from the other UVO participants and identified potential hostile agents who could be provocateurs [11, 129]. In the document “What is required from the R.R employee”, the requirements for an agents were as follows: “self-dedication, courage, interest in the subject and professionalism”. It was noted that the object should be studied in detail which would not only helped the agent, but also increased the reports quality [8, 114].

While intelligence officers recruitment process, special attention was focused on the national minorities of the Second Polish Republic. First of all, they concentrated on the Belarusians, as well as Lithuanians and Germans. Thus, in the summer of 1924, Shenkler (“Pelican”), a German student, entered the German nationalist organization in Semyhorod territories (from the author – Transylvania, Romania) following his task from the R-R UVO [18, 193].

The “appropriate informers of the intelligence command” operated in parallel with them. It was forbidden to engage youth and students into the intelligence activities. Alternatively, the R-R instructions from December 30, 1923 recommended the involvement of disabled people and the other individuals who were not subjects of mobilization. When several agents acted in one settlement, they elected their chief, who looked after their “meeting apartment” [9, 98–99].

Individuals of other nationalities who provided R-R with information for monetary rewards were called agents and were not a category included into the UVO network [9, 34].

The Central Intelligence Bureau of the UVO (hereinafter – TsRB) operated in the western countries which were the neighbours of Poland. Its chief was appointed by the intelligence leader in agreement with the UVO leader of the concerned country. The TsRB consisted of such divisions:

- 1) Organizational (processed the intelligence material for the UVO institutions, analysed the questionnaires, studied and synthesised the collected data);
- 2) “Evidentsii” (information) and statistics (received intelligence reports, deciphered them, copied, translated and performed statistical analysis);
- 3) Administrative (arranged all the technical cases of record keeping, selected and kept all the intelligence materials, as well as educational literature on the intelligence and counterintelligence activities) [9, 1].

Intelligence Bureaus (hereinafter – RB) were created under an order of the intelligence leader. Each of them was controlled by a chief who was subject to the intelligence leader and the corresponding head of the TsRB. Some RB specialized in intelligence work in foreign armies. One of the chiefs of the TsRB departments was involved in financing them [9, 35–37].

The clerical and office work in RB was done by the 1 department. Its scope of activities also included correspondence with the other UVO subdivisions. All the intelligence materials collected by the RB were thoroughly analyzed, arranged and numbered. Their correspondence was split into the one which belonged to them (outcoming documentation) and someone else’s (incoming documentation). The reports were divided into their own (sent by the RB), regional (received from the RR) and others (from intelligence agencies or individuals who were not included in the UVO). Excerpts from the press were also divided into native (from the UVO, as well as the other Ukrainian institutions) and foreign (not written in Ukrainian). All the received newspapers, magazines and books were included in an “evidentsiina” (records

or evidence) book with their sources indication. The public and secret orders of the enemy armies were unnumbered and stored separately [9, 15–17].

It is known that the 1 department (of the clerical work) of the TsRB made excerpts from the Soviet newspapers: 1) “Izvestia” (Moscow), 2) “Pravda” (Moscow), 3) “Economic life” (Moscow), 4) “Visti” (Kharkiv), 5) “Bilshovyk” (Kyiv), 6) “Red Army” (Kyiv). They also used the newspapers of Russian emigration: 1) “Rul” (Berlin), 2) “Dny” (Berlin), 3) “Latest News” (Paris), 4) “Za Svobodu!” (Warsaw). From the Warsaw press they took: 1) “Rzeczpospolita”, 2) “Polska Zbrojna”, 3) “Robotnik”, 4) “Kurier Warszawski”, 5) “Kurier Poranny”, 6) “Przegląd Wieczorny”, 7) “Kurier Polski”, 8) “Żołnierz Polski”, 9) “Gazeta Warszawska”, 10) “Nasz Przegląd”. From the other Polish cities newspapers there were: 1) “Kurier Lwowski” (Lviv), 2) “Kurier Poznański” (Poznań), 3) “Słowo” (Vilnius), 4) “Dziennik Wileński” (Vilnius). From the free city of Danzig (Gdańsk): 1) “Gazeta Gdańska”, 2) “Baltische Presse” [18, 215].

The development of the TsRB network abroad occurred at a rapid rate. As of August 27, 1924, the RB operated in Germany with a center in Königsberg. Its affiliates were located in Berlin, Danzig and Breslau. In the nearest future they planned to create the RB of Lithuania in Kaunas, and the RB of the Czech Republic, Romania and Hungary were put into perspective [9, 108].

Lithuania, which had territorial claims to Poland, had a special position among the states friendly to the UVO. It was the very country that a close cooperation was established. On March 10, 1925, the R-R UVO signed an agreement with the Union of Lithuanian Shooters in Kaunas (in Lithuanian – Lietuvos Šaulių Sąjunga). They assumed that at the “shooters” headquarters the R-R UVO representative had a position of a senior intelligence officer. He got access to information about the Polish and Soviet Armies. In turn, the R-R UVO representative periodically handed the intelligence reports about the Polish Army to the “shooters”. In addition, the Union of Lithuanian Shooters undertook to provide the R-R with a monthly assistance in amount of 200 dollars [15, 93–94]. The RB UVO “Baltyka” was stationed in Kaunas and included 15 people, headed by a regional intelligence chief of the Kraiowa Team, Ivan Reviuk (“Bratovich”), who used the passport for the surname of Jonas Bratvichus [27, 346]. Furthermore, the Lithuanian diplomatic passport was used by Yevhen Konovalts and the combat referent officer Omelian Senyk (“Grabovskyi”) [23, 59–60]. Since 1927, a monthly UVO magazine called “Surma” was published in Kaunas [5, 323].

The R-R UVO had also provided a wide range of assistance to the Lithuanians. Thus, in December 1925, the RB in Danzig helped to transfer two submarines, which were purchased in Germany, to Klaipeda [23, 59–60]. Moreover, in 1926 they informed their allies in Kaunas about secret plans of Polish aggression against Lithuania [27, 346].

The fundings of the R-R UVO were received from different sources. As of October 20, 1925, the monthly R-R budget was 2.300 of the German marks. 750 of the marks went to finance the TsRB abroad and 1.500 was given to activities in the “Krai” (in Western Ukraine). From the latter mentioned sum, the 1.100 of marks were provided for the work of the “ekspozytury” chiefs and 400 – for various business trips.

For the next year the R-R budget was planned to be increased significantly. Their foreign expenditures should have been about 1.100 marks and the expenses for the activities of “Kraiwyyi apparatus” – 2.750 marks. In addition, a contingency fund of 5.000 marks was introduced to help covering the expenses from purchasing secret documents, maps and photographs by particular “ekspozytury” [17, 28].

A huge amount of attention was paid by the R-R to their staff training. According to the R-R UVO document from July 14, 1924, 20 intelligent men were scheduled to be selected in the “Krai” (Galicia, Volyn, Polissya, Kholmshchyna and Pidlashchia) to take the 2-month “Lower Course”. After their graduation from the course they joined the Polish Army. A year later, 10 of the “Lower Course” graduates were selected to complete the “Higher Course”. It had been planned that all of them shortly acquired senior officers’ degrees in the Polish Army. There was also a separate intelligence training facility for women [9, 110–111].

In June 1925, the positions exchange was carried out for the period up to the beginning of January 1926, in order to conduct a comprehensive training of management personnel. The chief of the RB in Kaunas was transferred to the R-R “ekspozytura” in Grodno, the chief of the RB in Königsberg – to the “ekspozytura” in Warsaw, the RB chief in Danzig – to the “ekspozytura” in Torun, the RB chief in Frankfurt – to the “ekspozytura” in Poznan, the RB chief in Breslau – to the “ekspozytura” in Krakow [18, 89].

Occasionally, the methods of conducting agitation, geography, photography, etc were taught along with the intelligence subjects. During the summer of 1925 in Danzig the “Intelligence-agitational course” was taught for the R-R employees during two months. The number of students did not exceed 25 people. They were selected according to their age from 18 to 35 and places of origin from all the Galicia districts and also Volyn, Kholmshchyna and Pidlashchia. Each course subject had such amount of studying hours: 1) History of intelligence, its division, tasks and values (6 hours); 2) Development of the intelligence apparatus and communications technology (6 hours); 3) What is propaganda and how to perform it (10 hours); 4) Ciphers and chemical inks (10 hours); 5) The UVO tasks (10 hours); 6) How to conduct counter-intelligence (15 hours); 7) Basics of telegraph, telephone and radio (10 hours); 8) Telephone surveillance and espionage on a telegraph (20 hours); 9) Photography and its use in intelligence (40 hours); 10) Basic intelligence knowledge on infantry (6 hours), artillery (6 hours), cavalry (6 hours), aviation (6 hours); 11) Military affairs (6 hours); 12) Mobilization and its sabotage (6 hours); 13) Important military facilities (10 hours); 14) Military maps comprehension (10 hours); 15) Geography of Poland (10 hours); 16) Polish Army (70 hours); 17) Intelligence in the Bolshevik and Romanian Armies (10 hours). In total, the course had 277 training hours (5 hours per day, without any weekends and holidays) [11, 95–98].

The training of the R-R UVO leaders took place during the period of September 23–25, 1925. The R-R chiefs of the Kraiwyyi ekspozytury from Lviv, Ternopil, Stanislaw, Przemysl, Krakow and Warsaw, as well as Drohobych circuit intelligence

stanytsia participated in the training. A commander of Poznan ekspozytura was arrested by the Polish police, thus he was not able to attend it. All of the chiefs were given lectures on encryption. After that everyone received some personal instructions [16, 77].

The intelligence network of the Western Ukrainian Revolutionary Organization (hereinafter – ZUNRO) operated independently from the R-R UVO. Osyp Dumin created it on May 14, 1926, after a conflict with Yevhen Konovalts. The ZUNRO network had its cells in Galicia (Lviv, Stanislav, Drohobych, Dolyna, Zhovkva, Przemysl), Pokuttia (Kolomyia, Sniatyn) and Volyn (Kremenets, Rivne). It is known that the activities of their county teams, guided by the ZUNRO Kraiowa Team in Lviv, were led in Przemysl, Zhovkva and Drohobych [26, 468].

The network of the Dumin's organization abroad was built on a principle of secret two-stage "simka" (seven people unit). At the first stage, the "comrades" elected three of them to be a head, a treasurer and a secretary. Each of the first stage members headed the "simka" of the second stage. The ZUNRO plan was to build a network in all major cities of the Eastern Galicia, to spread their influence on Volyn, Polissia and Transcarpathia, and even to create their centers in the USA and Canada. Nevertheless, they actually succeeded in their plan execution only in Germany [13, 56].

The main ZUNRO task was the collection of intelligence data and its transmission to Sadowsky, who was a secretary of the Soviet Consulate in Lviv [26, 468]. Osyp Dumin received a funding for those activities. For instance, he was paid 350 dollars for obtaining secret mobilization documents of the Polish Army [14, 110].

During that period of time, the ZUNRO and UVO opposed each other with the means of propaganda. Thus, on July 10, 1926, an appeal on the "Ukrainian Revolutionary" newspaper was published. It stated: "The Organization leadership should be very careful to reflect false libels, and this is because the editors of those libels – first of all, Dumin – as a former member of the Organization, and he knows many members, as he has shown the last time, he may go for another provocation" [12, 90].

The Polish police struck at the ZUNRO during the period of 1927–1928. At that very time about 20 of its supporters were arrested in Sniatyn and Kolomyia territories (two sons of the writer Vasyl Stefanyk were among them). The ZUNRO permanently ceased its activity in 1929 [26, 39–40].

In January 1926, Yulian Golovinskyi ("Hetman") was appointed to the position of the UVO Kraiowyi leader, he directed the major efforts to intensify combat activity of committing acts of terrorism, attacks on banking and postal institutions, and etc. The movable "flying brigades" were created specifically for performing "eksy" (form the author – acts of expropriation), which were the UVO source of getting funds [26, 30–32].

According to Golovinskyi, the intelligence data was more necessary for the "general staffs of the foreign armies" than for the Ukrainian liberation movement [1, 144–145]. The intelligence network development caused significant losses for the underground, and cooperation with the foreign security services undermined their credibility among the population. By following his convictions, Golovinskyi demanded from Yevhen

Konovalets a complete liquidation of the R-R and threatened that, otherwise, he would leave his position [3, 99].

In conclusion, the structure of the UVO intelligence subdivision was based on the territorial principle. It consisted of three groups – military, territorial and foreign. The military network was divided into corps “ekspozytury”, divisional, regimental and battalion intelligence “stanytsi”. The territorial network consisted of the regional “ekspozytury”, circuit and county intelligence “stanytsi”. The foreign network was composed of the Intelligence bureaus guided by the Central intelligence bureau.

Sources and literature:

1. Веденеев Д. Спеціальні підрозділи Української військової організації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 144–145.
2. Веденеев Д. Зародження спеціальних служб Руху Українських Націоналістів // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 59.
3. Веденеев Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). – К.: Генеза, 2006. – С. 97.
4. В'ятрович В. Історія з грифом секретно. Архіви КГБ розповідають. – Львів: Часопис, 2012. – С. 16–18.
5. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 178.
6. Там само. – Ф. 65. – Спр. С-7449. – Т. 1.
7. Там само. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 3.
8. Державний центральний архів (Прага). – Ф. 1659. – Картон 19. – Спр. 537.
9. Там само. – Картон 20. – Спр. 538.
10. Там само. – Спр. 542.
11. Там само. – Спр. 543.
12. Там само. – Спр. 548.
13. Там само. – Спр. 552.
14. Там само. – Картон 21. – Спр. 553.
15. Там само. – Картон 23. – Спр. 555.
16. Там само. – Спр. 556.
17. Там само. – Спр. 557.
18. Там само. – Картон 24. – Спр. 559.
19. Там само. – Картон 25. – Спр. 560.
20. Книш З. Власним руслом. – Торонто: Срібна сурма, 1966.
21. Книш З. На життя і смерть... Сторінки з історії Української Військової Організації. – Торонто: Срібна Сурма, 1980. – С. 169.
22. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 46.
23. Кучерук О. Останній паспорт Євгена Коновальця // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 59–60.
24. Кучерук Ю. Розвідка Української військової організації та Осип Думін // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 117–124.
25. Мірчук П. Євген Коновець – лідер українського визвольного руху. – Львів, 1990. – С. 79.

26. Мірчук П. Нарис історії ОУН (1920–1939). Видання третє, доповнене. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 710, 841.
27. Нарис з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України / Авт. колектив: Веденєєв Д., Рожен Л., Цибулькін В. та ін. – К.: Преса України, 2011. – С. 242.
28. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках. – Львів, 2010. – С. 37.
29. ЦДАВО України. – Ф. 4331. – Оп. 1. – Спр. 1.

© **Владимир ТРОФИМОВИЧ, Ярослав АНТОНЮК**

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНОЙ РЕФЕРЕНТУРЫ УВО (1921–1929 гг.)

В статье установлено, что структура разведывательной референтуры УВО состояла из трех групп: военной, территориальной и зарубежной. Военная сеть состояла из корпусных «экспозитур», а также дивизионных, полковых и батальонных «разведывательных станиц». Территориальная – разделялась на областные «экспозитуры», окружные и уездные «разведывательные станицы». Зарубежная – состояла из Разведывательных бюро, которые подчинялись Центральному разведывательному бюро.

Ключевые слова: разведка, УВО, территориальная сеть, агентура, Польша, Литва, Германия.

© **Volodymyr TROFYMOVYCH, Yaroslav ANTONIUK**

ACTIVITY OF THE UVO INTELLIGENCE SUBDIVISION (1921–1929)

The article reviews a topical and poorly researched development stage of the special services of the Ukrainian liberation movement which is an activity of an intelligence subdivision of the Ukrainian Military Organization.

Its origin and formation was based on the combat experience gained by the soldiers of the Ukrainian Galician Army. A former Sich Riflemen senior officer, Osyp Dumin, played an important role in its development. It was under his command that the intelligence subdivision acquired its full status.

At the same time, Osyp Dumin's role in the UVO development had also a different, negative influence. He had a pro-Soviet position and gathered his supporters. By relying on his followers, Osyp Dumin tried to eliminate Yevhen Konovalets from a position in the authority. Eventually, his manoeuvre caused a split in the UVO and formation of a West-Ukrainian revolutionary organization that had its own intelligence network.

In spite of its internal strifes, a network of the UVO intelligence subdivision had been constantly evolving. Gradually, it covered not only Galicia, Volyn and Polissya, but also spread its activities over the entire territory of the Second Polish Republic. The UVO intelligence network was divided into three groups, by the types of its structure and tasks, – military, territorial and foreign. All of them were headed by the Central intelligence bureau.

According to data collected by the Polish Army units, the UVO military intelligence network was divided into field corps “ekspozytury” (units), divisional, regimental and battalion intelligence “stanytsi” (villages). The servicemen of the Ukrainian descent were considered to be the most reliable force

The territorial network of the UVO intelligence subdivision was divided into regional “ekspozytury”, circuit and county intelligence “stanytsi”. The following positions were presumed to be structural parts of the regional “ekspozytury”: 1) a department chief, 2) a deputy (responsible for political intelligence), 3) “protokoliant” (a protocol agent who was engaged in a secret clerical work). The circuit and county intelligence “stanytsi” resembled the regional “ekspozytura” by its staff organization.

The foreign departments of the UVO intelligence subdivision consisted of the Intelligence bureaus that were subordinated to the Central Intelligence bureau. The latter was composed of three sections: 1) organizational, 2) evidentsii (evidence) and statistics, 3) administrative. The most influential UVO cells were in Kaunas, Berlin, Königsberg, Danzig and Wrocław. Lithuania had a special position among the UVO allies, due to the fact, that the UVO established a close cooperation with the state. The UVO intelligence provided the Lithuanians with information on the Polish military plans, a state of their army armament, and various training. Lithuania returned favour with providing the UVO with funds donations, making the documents for the underground members and support in their literature publication.

The UVO intelligence forces were strongly concentrated on the training of their employees. They organized short-term courses for the higher and lower underground staff. They performed an exchange between their chief positions for the underground members to gain new experiences. Despite Osyp Dumin’s actions aimed at the rupture and Yulian Golovinskyi hostile attitude towards development of the UVO intelligence subdivision, the UVO special services continued its existence. Subsequently, it became the basis for the OUN intelligence development.

Keywords: *intelligence, UVO, territorial network, agents, Polish, Lithuania, Germany.*

УДК 355.48:94(477.43)“1944”

© Валерій ГРИЦЮК, Ігор ЄВСЄЄВ

ВИГНАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ ЗІ СТАРОКОСТЯНТИНОВА ВЕСНОЮ 1944 р.

(за матеріалами органів вивчення та використання досвіду війни)

За допомогою архівних матеріалів органів вивчення та використання досвіду Другої світової війни детально проаналізовано хід бойових дій 1-ї гвардійської армії та 7-го гвардійського танкового корпусу під час вигнання нацистських окупантів зі Старокостянтинова на першому етапі Старокостянтинівсько-Проскурівської операції (04–09.03.1944).

Ключові слова: Друга світова війна, армійська наступальна операція, Старокостянтинів, вигнання нацистських окупантів.

Аналіз літератури, присвяченої збройній боротьбі за м. Старокостянтинів у березні 1944 р., допоміг виявити протиріччя. З одного боку, маємо значну історіографію Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції військ 1-го Українського фронту. Із другого – автори частіше за все фрагментарно висвітлюють події, пов'язані з вигнанням нацистів зі Старокостянтинова, на той час важливого стратегічного вузла автомобільних доріг і залізниці, міста з діючим аеродромом. В історичній літературі зазвичай розглядають проблематику проведення операцій стратегічного та фронтового рівня, дуже рідко науковці вивчають підготовку та проведення армійських операцій. Зокрема, Проскурівсько-Чернівецьку операцію розглядали вітчизняні воєнні історики В. Вилко, О. Лисенко, Р. Пилявець, С. Сидоров, С. Хлонь, І. Хруленко та ін. Бої за Старокостянтинів описано у спогадах учасників подій (Г. Хетагуров, Г. Хлопін, І. Якубовський), роботах переважно місцевих краєзнавців (М. Вавринчук, О. Завальнюк, П. Слободянюк). Однак праці цієї категорії мають переважно суб'єктивний характер.

Автори статті поставили собі за мету поглибити знання воєнної історії України періоду Другої світової війни через деталізацію бойових дій в армійській наступальній операції 1-ї гвардійської армії (далі – гв. А), зосередивши увагу на застосуванні приданого до загальновійськової армії танкового корпусу

(далі – тк). Досягнення поставленої мети було б неможливим без використання матеріалів (журнали бойових дій, звіти про бойові дії, описи боїв, розбори операцій тощо) штатних (позаштатних) органів вивчення та використання досвіду війни, які функціонували на той час у військах і штабах Червоної армії.

На початку весни 1944 р. Українські фронти майже одночасно відновили наступ на Правобережжі. Розпочинався другий етап Дніпровсько-Карпатської операції. Розгром найбільшого угруповання німецьких військ, що тут перебувало, мав серйозно вплинути на дальший хід збройної боротьби на німецько-радянському фронті. Важливим фактором було те, що військово-політичне керівництво СРСР прагнуло визволити родючі українські землі до посівної кампанії, щоб на осінь збільшити продовольчі ресурси країни [1, 108].

У межах Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції проводилась і Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту у взаємодії з військами 2-го Українського фронту [2, 293]. 1-й Український фронт мав силами ударного угруповання: двох загальновійськових (1-ї гв. і 60-ї) та двох танкових армій (3-ї гв. і 4-ї) за підтримки 2-ї повітряної армії (далі – ПА) завдати головного удару у стик 4-ї та 1-ї танкових армій Вермахту в південному напрямку на ділянці Торговиця – Шепетівка – Любар. На кінець дванадцятого дня операції війська фронту мали вийти на рубіж Тернопіль – Проскурів – Хмільник. А далі, убезпечивши себе з боку Львова, наступати на Чортків і відрізати ворогу шляхи відступу на захід у смузі на північ від р. Дністер [3, 163].

1-ша гв. А за планом армійської наступальної операції ударним угрупованням у складі чотирьох стрілецьких корпусів (далі – ск) (17-й гв., 30-й, 94-й, 107-й), яким було підпорядковано дев'ять стрілецьких дивізій (далі – сд) (68-ма гв., 30-та, 99-та, 121-ша, 127-ма, 141-ша, 147-ма, 304-та, 309-та), однієї танкової бригади (93-тя тбр) і п'яти танкових полків (1-й, 12-й, 29-й, 58-й окремі важкі танкові полки, 374-й самохідно-артилерійський полк), що були придані до армії 1-м Українським фронтом для її підсилення, мала завдати головного удару на 12-кілометровій ділянці Лабунь – Бражинці в загальному напрямку на Старокостянтинів – Проскурів, розсікти ворожий фронт і поставити в не вигідне становище противника, який оборонявся за р. Південний Буг, у районі на південь від Бердичева, Вінниці та Хмільника. Вона мала двоешелонну побудову. Бойові порядки стрілецьких корпусів будувалися в один, а стрілецьких дивізій – у два ешелони (Рис. 1) [4, 175, 176; 5, 73, 74; 6, 420].

Командувач 1-го Українського фронту вирішив здійснити 7-м гв. тк зі складу 3-ї гв. танкової армії (далі – ТА) глибокий обхідний маневр із району Теофіполь – Строки. Корпус мав ударом із півдня сприяти 1-й гв. А в оточенні ворога та заволодінні Старокостянтинівом [7, 179]. 7-й гв. тк відповідно до наказу командувача 3-ї гв. ТА мав переправитися через р. Горинь, зайняти вихідне положення на рубежі Березинці – Покашівка – Михнів і після здобуття 280-ю сд Білогородки розвивати наступ у напрямку Білогородка – Христівка – Кучманівка та наприкінці першого дня операції оволодіти рубежем Лесянка – Малі Пузирки – Зелена.

Після захоплення переправи в районі Гриценки – Антоніни продовжувати наступ у напрямку Росолівці – Старокостянтинів [8].

Підготовку до операції 7-й гв. тк здійснював у важких умовах. Після боїв за Шепетівку корпус мав нестачу до 75 % у пально-мастильних матеріалах, транспортних засобах і боєприпасах. Його тили відставали майже на дві доби. У смузі наступу корпусу була лише одна дорога, на якій тоді скупчився весь транспорт тилів усіх бригад [9].

На початку операції 7-й гв. тк складався з трьох танкових бригад (гвардійські 54-та, 55-та та 56-та), 23-ї гв. мотострілецької бригади та п'яти артилерійських підрозділів (1507-й самохідно-артилерійський полк (далі – сап), 467-й гв. окремий механізований полк, 312-й гв. винищувальний протитанковий артилерійський полк, 108-ма, 378-ма гв. окрема механізована дивізія), особовий склад корпусу налічував 6206 військовослужбовців. До танкового корпусу був приданий 702-й сап. Перед початком операції справних у корпусі налічувалося тільки 67 танків (Т-34 – 65, Т-70 – 2), 16 самохідних установок (СУ-76), 15 мінометів (120 мм), 17 гармат (76 мм), 10 реактивних установок (М-18 – 4, М-8 – 6) та 436 автомобілів. У зв'язку з низькою укомплектованістю бронетанковою технікою було ухвалено рішення про передачу всієї наявної техніки до 54-ї та 56-ї гв. танкових бригад (далі – тбр), при цьому 55-та гв. тбр мала діяти в пішому строю [7, 8, 10, 11].

Відповідно до рішення командира 7-го гв. тк бригади останнього заздалегідь у ніч на 3 березня здійснили переправу через р. Горинь і о 08:00 зайняли оборону. Для прикриття на танкодоступних напрямках були виставлені танкові засади силою до роти.

Авіаційне забезпечення наступу покладалося на 2-гу ПА, яка мала у своєму складі 477 справних літаків. Авіація противника була розміщена на аеродромах Старокостянтинів, Проскурова, Тернополя, вона складалась із 350 бомбардувальників та майже 130 винищувачів [12, 255; 13, 266].

Прикриваючи основну магістраль Шепетівка – Старокостянтинів частинами танкової дивізії (далі – тд) СС «Райх», противник зосередив у смузі наступу 1-ї гв. А на напрямку Старокостянтинів – Проскурів три свої піхотні дивізії (96-та, 208-ма, 291-ша) та 19-ту тд 4-ї ТА [14, 104].

Уранці 4 березня війська 1-ї гв. А перейшли в наступ. Атаці стрілецьких частин і підрозділів передувала артилерійська підготовка, яка здійснювалася централізовано, за єдиним планом. Однак німецьке командування завчасно розпочало відведення своїх військ, йому вдалось уникнути нищівного артилерійського вогню та знищення угруповання в головній смузі.

Попри це, наступ почався успішно. Передові з'єднання 1-ї гв. А за сприяння 2-ї ПА, подолавши опір противника в головній смузі оборони, до кінця дня просунулись углиб на 10–12 км [12, 256]. Ворог відступав до Старокостянтинів. В умовах весняного бездоріжжя він намагався утримати контроль над дорогою з твердим покриттям Шепетівка – Старокостянтинів – Проскурів. Але

головні сили 2-ї ПА завдавали відчутних утрат німецьким військам на цьому шляху [4, 185]. 5–6 березня силами 1-ї гв. А вдалося визволити 54 населені пункти, зокрема Остропіль і Гриців [14, 113].

Із початком проведення операції частини 7-го гв. тк пішли в наступ, розпочали бій із силами 6-ї тд противника і, вклинившись у його оборону на 10–12 км, о 19:00 зайняли рубіж Васьковичі – Малі Пузирки – Ледянка. Утрати корпусу в бронетанковій техніці в перший день наступу становили 7 танків Т-34, із них безповоротні – 3. Противник вимушений був відступити на південний схід, у бік Старокостянтинова [10].

Згідно з бойовим розпорядженням далі завдання 7-го гв. тк було переслідувати противника й, просуваючись через населені пункти Антоніни та Росолівці, вийти головними силами на 10:00 5 березня до Старокостянтинова, який планувалося зайняти до 14:00.

Передова 54-та гв. тбр о 08:00 5 березня вела бій у районі Севрюків і, прорвавши оборону противника, о 12:00 оволоділа Росолівцями й на 16:00 вийшла до околиць Кам'янки. Тим часом 56-та гв. тбр досягла околиць Великого Чернятина. Отже, наприкінці дня в район Старокостянтинова на рубіж Великий Чернятин – Горіхівка – Кам'янка – Росолівці вийшли основні сили 7-го гв. тк. Але тут їх атакували німецькі війська.

Водночас через бездоріжжя вже на другий день операції артилерія корпусу відстала від мотострілецьких і танкових частин, які без артилерійської підтримки були обмежені в можливостях. Укомплектованість боєприпасів зменшилася до 0,25–0,5 боєкомплекту, закінчувалося паливо. Запаси планували поповнити до ранку, коли очікували прибуття тилів бригад [7, 184; 8].

Командир корпусу вирішив почати наступ о 09:00 6 березня й визначив такі завдання: 56-й гв. тбр – наступати на Старокостянтинів, захопити залізничну станцію Старокостянтинів-2 й заволодіти південно-західною околицею міста; 54-й гв. тбр – наступати на Пашківці, вийти на західну околицю Старокостянтинова й заволодіти центром міста; 23-й гв. мотострілецькій бригаді – наступати на Пашківці, захопити цей населений пункт, а відтак заволодіти населеним пунктом Слобідка-Новомейська [10].

Утім, оскільки на час запланованого початку наступу 56-та гв. тбр ще заправляла танки паливом, а дивізіон ракетних систем і мінометний полк займали бойові позиції, наступ на дві години відклали [9]. Таку інформацію озвучив командир 7-го гв. тк під час розбору Старокостянтинівсько-Проскурівської операції, проведеного у штабі 3-ї гв. ТА 6 травня 1944 р. Водночас, як свідчать звітні документи штабу 7-го гв. тк, початок наступу було перенесено на 14:00 [15].

В обстановці, що склалася, вихід частин 7-го гв. тк безпосередньо до західних і південно-західних околиць Старокостянтинова за одночасної загрози атаки з півночі ударного угруповання 1-ї гв. А, з'єднання якої наприкінці дня 5 березня просунулися до населеного пункту Огнівці, створив для противника загрозу оточення у Старокостянтинові.

Тому командувач групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал Е. Манштейн вживав рішучих заходів, щоб запобігти катастрофі. Передбачливо він віддав розпорядження про переведення з-під Умані в район на південь від Ямполь – Старокостянтинова п'яти танкових дивізій (1-ша, 6-та, 16-та, 17-та й «Адольф Гітлер»), 7-ї тд з району Дубна й 11-ї тд, а також 357-ї та 359-ї піхотних дивізій (далі – пд) із резерву головного командування й 68-ї пд з резерву групи армій. Сучасна історіографія не містить відомостей про перебування 11-ї тд Вермахту в Старокостянтинівському угрупованні німецьких військ. Цей факт автори статті виявили в донесеннях штабу 1-ї гв. А (за свідченнями полонених) [12, 256; 14, 129; 16, 48, 49].

Щоб уникнути оточення своїх військ, у ніч на 6 березня німецьке командування залізницею перекинуло два ешелони з танками (близько 70) та до полку піхоти зі складу 1 тд. Ці частини розвантажились о 06:00 6 березня на станції Старокостянтинів-2 і о 10:00 за підтримки авіації атакували сили 7-го гв. тк, що стало цілковитою несподіванкою для радянського командування. Основного удару противник завдав уздовж залізниці Старокостянтинів – Антоніни в напрямку Старокостянтинів – Росолівці – Антоніни, шосе Старокостянтинів – Ямпіль, намагаючись охопити правий фланг корпусу. У 7-му гв. тк на той час було лише 30 справних танків (54-та гв. тбр – 18; 56-та гв. тбр – 12) [8, 9].

Зазнавши натиску ворога, який мав чисельну перевагу в танках, частини 7-го гв. тк змушені були відступити в район Манівців – Малоого Чернятина. Про запеклість і напруженість боїв свідчить те, що до кінця третього дня операції у 7-му гв. тк залишилося тільки 10 танків Т-34 й 6 самохідних установок СУ-76 [9, 10].

Опівдні 6 березня німці залишками частин 96-ї, 291-ї пд, 19-ї тд та свіжими силами 208-ї пд, бойової групи 8-ї тд (до 120 бронеодиниць) 4-ї ТА та 1-ї тд 1-ї ТА завдали контрудару по з'єднаннях 1-ї гв. А. Німецька авіація бомбила і штурмувала бойові порядки 1-ї гв. А та переправу через р. Случ [14, 119]. Бої за Старокостянтинів були запеклими. За свідченням учасників подій, у цей момент на Поділлі зав'язалася найжорстокіша битва з часів Курської дуги [17, 633].

Зранку 7 березня контрударне угруповання німецьких військ (1-ша, 19-та, 8-ма тд, 208-ма і 291-ша пд) продовжило активні дії, щоб не допустити дальшого просування радянських військ у район Старокостянтинова. Одночасно в боях на кількох напрямках брало участь до 100 танків Вермахту й СС. Противнику вдалося відтіснити частини 94-го ск 1-ї гв. А, але вже невдовзі становище було відновлено.

У результаті вдалого маневру з'єднань і частин 1-ї гв. А була захоплена залізнична станція Старокостянтинів-2. 94-му ск було поставлено завдання 8 березня оволодіти Старокостянтиновом, а 17-й гв. ск мав тим часом вийти до р. Случ. Для нарощування сили удару по Старокостянтинівському угрупованню німецьких військ командувач 1-ї гв. А ухвалив рішення 8 березня ввести в бій другий ешелон – 107-й ск, що був направлений в обхід Старокостянтинова з півдня. Після

дводенних виснажливих боїв у ніч на 9 березня 94-му ск вдалось увірватися до міста. Там точилися напружені вуличні бої, тож заволодіти Старокостянтинівом вдалося лише на 16:00. Надалі 1-ша гв. А за планом операції продовжила наступ у напрямку Проскурова [14, 119, 131; 18, 134, 135].

Близько 15:00 8 березня штаб 7-го гв. тк налагодив зв'язок із частинами 1-ї гв. А, які діяли на північ від Старокостянтинова. О 15:30 у взаємодії із 17-м гв. ск частини корпусу заволоділи населеним пунктом Великий Чернятин, увійшли в Росолівці (розвідувальна рота 54-ї гв. тбр) й наблизилися до Старокостянтинова з північного заходу на відстань до 12 км.

Тим часом командувач 1-го Українського фронту, щоб замкнути кільце оточення німецького угруповання військ під Старокостянтинівом із південного заходу, своїм рішенням 8 березня повертає 7-й гв. тк на південь і видає бойове розпорядження цьому з'єднанню взяти Красилів. Отримавши його, командування корпусу розпочало підготовку наступу в південному напрямку. О 19:00 до складу корпусу для його підсилення в населений пункт Антоніни прибула 62-ма гв. тбр 4-ї ТА з 16 танками Т-34, однак без тилів і автотранспорту. Їй було наказано висунутися за маршрутом Терешки – Мар'янівка – Чернелівка і здійснити переправу через р. Случ у районі Чернелівки. Відтак ударом із заходу заволодіти Красиловом у взаємодії з 23-ю мотострілецькою бригадою та 54-ю гв. тбр [8, 10; 14, 126].

У ніч на 9 березня 54-та гв. тбр (чотирма танками) захопила переправу через р. Случ у районі населеного пункту Млини й тим самим забезпечила дальший вихід частин корпусу на південний берег та зайняття вихідного рубежу для наступу. На цьому напрямку оборонялося до двох батальйонів піхоти та 15 гармат противника. Німцям вдалося відбити першу атаку радянських військ. Однак надалі частини 7-го гв. тк у взаємодії з 62-ю гв. тбр зломали опір противника й близько 15:00 9 березня заволоділи Красиловом.

Тільки наприкінці дня 54-та гв. тбр заволоділа станціями Красилів і Шибарівка, 56-та гв. тбр – населеним пунктом Слобідка-Красилівська, 62-га гв. тбр та 23-тя гв. мсбр зайняли оборону біля лісу на схід від Красилова, перекривши дороги на південь і південний схід. На той час у 56-ї гв. тбр після значних утрат у бронетанковій техніці налічувалося тільки 7 танків. Рішенням командувача корпусу цю бригаду було залишено в резерві й зосереджено на південній околиці Красилова [14, 126; 19; 20, 562].

У боях за місто сили 7-го гв. тк знищили залишки частин 6-ї тд, низку частин 291-ї пд, 88-й протитанковий дивізіон і польовий начальний батальйон 291-ї пд противника. Крім того, взвод танків 54-ї гв. тбр перерізав шосе Старокостянтинів – Проскурів у районі Західних Верхняків, що дало змогу захопити більш ніж 800 підвід із військовим майном ворога, який відступав на південь і південний схід. Однак через слабкий темп просування частинам корпусу так і не вдалося своєчасно замкнути кільце оточення навколо Старокостянтинова та захопити

шосе Старокостянтинів – Проскурів. Ворог основними силами відійшов на південь у напрямку Проскурова [8–10].

Заволодівши Красиловом, 7 гв. тк продовжив наступ на населені пункти Баглайки, Западинці та сприяв військам 1-ї гв. А, які спромоглися охопити Старокостянтинів із трьох сторін.

На цьому закінчується перший семиденний етап Старокостянтинівсько-Проскурівської армійської операції та починається другий етап, пов'язаний із заволодінням м. Проскурів.

Рішенням Ставки Верховного головнокомандування наступ радянських військ було призупинено. Весняне бездоріжжя внесло корективи у його плани. Необхідно було компенсувати втрати озброєння та військової техніки, поповнити запаси боєприпасів і підтягнути артилерію, що відстала, а також забезпечити бронетанкові підрозділи паливом, яке в цих умовах доправляли на літаках. Згідно з оперативними зведеннями штабу 1-ї гв. А, вже під час проведення операції забезпеченість військ артилерійськими 122-мм снарядами в боєкомплектах становила лише 0,8, а забезпеченість паливом у заправках знизилася до 0,6. Істотних утрат зазнали всі бронетанкові частини 1-ї гв. А, скажімо, в 1-му окремому гвардійському важкому танковому полку залишилися справними лише 2 важкі танки ІС-85 із 21, що були на початку операції [4, 186; 14, 123; 21].

Отже, на першому етапі Старокостянтинівсько-Проскурівської операції внаслідок прихованого перекидання німецьких військ у район Старокостянтинова (на напрямок головного удару 1-ї гв. А та 7-го гв. тк), а також упущень розвідки розвиток наступу радянських військ в оперативній глибині було сповільнено, що значно ускладнило досягнення мети.

Автори цієї статті встановили, що однією з особливостей проведення Старокостянтинівсько-Проскурівської армійської наступальної операції 1 гв. А стало те, що німецьке Верховне командування створювало в населених пунктах, які були вузлами комунікацій, «фортеці». У них зосереджувалися війська й створювалися необхідні запаси. Вважалося, що ці «фортеці» перекриють доступ до важливих доріг і рубежів, а їхні гарнізони в разі бойових дій в оточенні сковуватимуть і затримуватимуть радянські війська, які наступатимуть. Але з такою тактикою не погоджувався командувач групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал Е. Манштейн, який у своїх спогадах стверджує, що на практиці для оборони населених пунктів виділялося більше військ, ніж це вимагало їх утримання. «Фортеці» з нашвидку зібраним слабким гарнізоном рано чи пізно здавалися противнику [22, 594; 23, 532]. Слід зазначити, що під час операції війська 1-ї гв. А та 7-го гв. тк успішно розвивали наступ углиб, завдаючи ударів противнику в проміжках між цими вузлами опору. Відтак німецькі гарнізони, остерігаючись оточення, залишали «фортеці», починали відхід і зазнавали ураження на відкритій місцевості [4, 178].

Через брак пального та боєприпасів 7-й гв. тк своє основне завдання – захопити Старокостянтинів – не виконав. Водночас корпус активно сприяв

військам 1-ї гв. А в заволодінні містом, створивши ворожому угрупованню загрозу оточення з південного заходу й відтягнувши на себе значні сили противника. У цих умовах німецьке командування, щоб уникнути оточення й повної поразки, вимушене було покинути міста Красилів та Старокостянтинів і вивести задіяні на цьому напрямку з'єднання та частини Вермахту й СС із-під ударів радянських військ, здійснивши відхід на південь, у бік Проскурова.

Вигнання нацистських окупантів зі Старокостянтинова відбулося значною мірою завдяки застосуванню частинами та з'єднаннями 1-ї гв. А й 7-го гв. тк маневру на оточення противника.

На першому етапі операції несприятливі метеорологічні умови та бездоріжжя обмежили можливості управління частинами корпусу через рухомі засоби зв'язку; артилерія і тили своєчасно не встигали за маневром головних сил. Однак, виконуючи накази керівництва, 7-й гв. тк просунувся теренами України майже на 110 км. Поспішність і брак тилового забезпечення призвели до надмірних утрат.

У проведених боях безповоротні втрати особового складу корпусу становили 52 особи, санітарні – 167, втрачено також 42 танки Т-34, 13 самохідних установок СУ-76, 6 мінометів, 13 гармат і 8 автомобілів. Згідно з документами органів вивчення та використання досвіду війни корпусу під час першого етапу Старокостянтинівсько-Проскурівської операції, було знищено близько 1100 солдатів та офіцерів противника, 56 танків і самохідних установок, 36 автомобілів, 5 транспортерів, 25 гармат. Однак не слід забувати, що радянські функціонери ці цифри часто завищували [8].

Джерела та література:

1. Хлонь С.Є. Особливості застосування танкових армій у Проскурівсько-Чернівецькій операції / С.Є. Хлонь // *Військово-науковий вісник*. – 2010. – Вип. 13. – С. 108–122.
2. Хруленко І.П. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 року / І.П. Хруленко // *Україна в полум'ї війни. 1941–1945*. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
3. Моцанский И.Б. Освобождение Правобережной Украины. – М.: Вече, 2011. – 320 с.
4. Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. 1943–1945. Воспоминания командарма (Книга II). – М.: Наука, 1973. – 424 с.
5. Якубовський І.І. Земля в огні. – М.: Воениздат, 1975. – 576 с.
6. Боевой состав Советской Армии. Часть IV (Январь – декабрь 1944 г.). – М.: Воениздат, 1988. – 376 с.
7. Шеин Д.В. Танки ведёт Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.
8. Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦАМО). – Ф. 3406. – Оп. 1. – Спр. 123. – 19 арк.
9. Так само. – Ф. 315. – Оп. 4440. – Спр. 368. – 28 арк.
10. Так само. – Ф. 3406. – Оп. 1. – Спр. 191. – 23 арк.
11. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДАМО України). – Ф. 4454. – Оп. 31357. – Спр. 4. – 117 арк.
12. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець, С.В Сидоров]; відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.:

- Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.
13. Хлопин Г.П. *От батальона до армии. Боевой путь.* – Том 2. – М.: Академия исторических наук, 2008. – 408 с.
 14. *Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: збірник документів і матеріалів / Упоряд. М.П. Вавринчук, О.М. Завальнюк, П.Я. Слободянюк.* – Хмельницький, 2009. – 385 с.
 15. ЦАМО. – Ф. 3406. – Оп. 1. – Спр. 176. – 127 арк.
 16. *Состав, группировка и перегруппировка сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших её сателлитов на советско-германском фронте с 1 января по 31 декабря 1944 года // Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших её сателлитов на советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. – Выпуск четвёртый.* – М.: Военно-научное управление Генерального штаба, 1956. – 220 с.
 17. Жуков Г.К. *Спогади і роздуми.* – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.
 18. Хетагуров Г.И. *Исполнение долга (Военные мемуары).* – М.: Воениздат, 1977. – 216 с.
 19. ГДАМО України. – Ф. 4454. – Оп. 31357. – Спр. 3. – 95 арк.
 20. *Вилко В. 3-тя гв. танкова армія у Проскурівсько-Чернівецькій операції / В. Вилко // Военна історія Поділля та Буковини: науковий збірник, матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р. – К., 2009. – С. 353–359.*
 21. ГДАМО України. – Ф. 2570. – Оп. 7190. – Спр. 1. – 179 арк.
 22. Маништейн Э. *Утерянные победы.* – М.: Вече, 2016. – 688 с.
 23. *Mungo Melvin. Manstein. Hitler's greatest general.* – L.: Weidenfeld & Nicolson, 2010. – 647 с.

© Валерий ГРИЦЮК, Игорь ЕВСЕЕВ

ИЗГНАНИЕ НАЦИСТСКИХ ОККУПАНТОВ ИЗ СТАРОКОНСТАНТИНОВА ВЕСНОЙ 1944 г.

(по материалам органов изучения и использования опыта войны)

С помощью архивных материалов органов изучения и использования опыта Второй мировой войны детально анализируется ход боевых действий 1-й гвардейской армии и 7-го гвардейского танкового корпуса, направленных на изгнание нацистских оккупантов из Староконстантинова на первом этапе Староконстантиновско-Проскуровской операции (04–09.03.1944).

Ключевые слова: Вторая мировая война, армейская наступательная операция, Староконстантинов, изгнание нацистских оккупантов.

© Valery GRITSYUK, Ihor YEVSIEIEV

EXPULSION OF NAZI OCCUPIERS FROM STAROKOSTIANTYNIV SPRING 1944

**(according to the materials of the authorities studying and using
the experience of war)**

With the help of archival materials from the bodies of studying and using the experience of World War II, the course of fighting of the 1st guards army and the 7th guards tank corps was analyzed in detail during the expulsion of the Nazi invaders from Starokostiantyniv at the first stage of the Starokostiantyniv-Proskuriv operation (4–9 March 1944).

Keywords: *World War II, army offensive operation, Starokostiantyniv, expulsion of Nazi occupiers.*

УДК 305-055.2(477.44)“1939/1945”+069.8

© *Наталя ФІЛАТОВА, Володимир РУГАЛЬ*

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ УТРАТ ВІННИЧЧИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті за зібраними у фондovій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні матеріалами на полеглих воїнів, призваних чи мобілізованих із території Вінницької області, встановлено, що 42 документи підтверджують загибель жінок на фронтах німецько-радянської війни. Аналіз цього документального масиву дозволив проаналізувати долі й встановити роль жінки на війні, показати які посади обіймала, які обов'язки виконувала, як загинула.

Ключові слова: *Національний музей історії України у Другій світовій війні, сповіщення про загибель, жінка, гендерна політика, санінструктор.*

XX ст. дискредитувало себе недоладною політикою, жорстокими війнами, варварським ставленням до зовнішнього середовища тощо. Останні 100 років наше суспільство жило надією на прекрасне майбутнє. Проте впродовж сторіччя відбулися Перша світова війна й Жовтнева революція, на руїнах постала українська державність, за залізною завісою СРСР відбувалися Голодомор, репресії. Потім були Друга світова війна, хрущовська «відлига» та обіцянки комунізму. Від 1991 р. народ живе в незалежній Україні.

Віддавна серед провідних напрямів досліджень історії Другої світової війни належне місце займає вивчення людських військових утрат України, проте лише в наш час вітчизняна наукова спільнота виокремила гендерну сторону цієї проблеми. На прикладі доль вінничанок, які загинули, ми спробуємо висвітлити особливості життєвого та фронтового шляху жінок.

Чи не єдине із джерел, у якому був присутній гендерний аспект, – це історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України».

Серед людських військових утрат Вінниччини – 156 тис. осіб, які не повернулися з війни, понад 86 тис. – полягли в боях, 70,1 тис. – зникли безвісти, 2845 воїнів загинули в нацистських таборах. Майже півтори тисячі воїнів-вінничан повернулися додому інвалідами. Важкий тягар під час війни ліг на плечі жінок-вінничанок – трудівниць тилу. 350 жінок були безпосередніми

учасницями бойових дій, 248 – партизанами, а 65 – брали участь в антинацистському підпіллі [13, 12].

Нині в Україні основним джерелом інформації про полеглих і зниклих безвісти воїнів є Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні, зібраний упродовж останніх 10 років, у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Документальний фонд охоплює: сповіщення про загибель військовослужбовців Червоної армії 1939–1945 рр., видані військовими частинами, санітарними та лікувальними установами, районними військкоматами, Управлінням з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу; алфавітні книги отриманих і виданих сповіщень; особисті документи та листи полеглих, надіслані військовою частиною до військкомату разом зі сповіщенням про загибель; звернення місцевих мешканців щодо з'ясування долі рідних; листування, пов'язане з пошуком загиблих; документи сільських та місцевих органів влади про пошук зниклих безвісти військовослужбовців; поіменні списки загиблих воїнів за заявами родин, складені районними військкоматами [22, 96].

Ці документи вважаються вторинними у джерельній базі втрат Червоної армії під час Другої світової війни, первинні – донесення військових формувань та установ з обліку втрат – зберігаються у фондах відомчих архівів Міністерства оборони Російської Федерації – Центральному архіву Міністерства оборони та ін. Нині частина цих документів доступна в мережі Інтернет [18].

По Вінниччині Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні налічує 428 архівних справ, а також 8 справ сканографій документів на військовослужбовців, призваних із області [22, 103].

Після 1917 р. були зруйновані основи патріархальної громади, жінку штучно поставили в один ряд із чоловіком.

Політична модель Країни Рад наприкінці 1930-х років – це був надцентралізм із єдиновладним правлінням вождя, у соціальній сфері в цей час відбувалося виховання «нової радянської людини», і зокрема «нової» жінки. У контексті ідеологічних і політичних перетворень емансипація жінок стала напрямом державної політики.

Потреба держави у використанні жіночої праці знайшла офіційне вираження в новому трудовому законодавстві 1931–1932 рр., яке значно скоротило перелік нежіночих професій. Радянська влада розглядала жіноцтво як значний людський ресурс, який слід було мобілізувати для реалізації масштабних амбіційних планів комуністичного будівництва. Жінки ставали основним джерелом поповнення кадрів промисловості періоду індустріалізації. До кінця 1930-х років в Українській РСР вони становили 44 % усієї робочої сили, зокрема у промисловості – 29 % усіх працівників, 20,2 % – у галузях транспорту та зв'язку, стільки само в сільському господарстві, 14,1 % – у галузі освіти [14, 64].

Поєднання праці на виробництві з громадською роботою або участю в різноманітних гуртках на підприємстві та поза ним стало для багатьох

молодих жінок та дівчат прийнятною нормою поведінки й заохочувалось. У той час поширювався досвід «безвідривниць», які оволодівали додатковими навичками, передусім військово-спортивними, не полишаючи основної праці на виробництві. Масовим жіночим проектом стало надання першої медичної допомоги. Успіх цих практик підтверджували демонстрації досягнень жінок під час авіаційних перельотів, походів, авто-, мото- та кінних пробігів [14, 68]. Саме в цей час (1930-ті роки) у Країні Рад з'являється когорта Героїв, яку публічно вшановують за видатні здобутки. У цьому офіційному пантеоні популяризованих державою особистостей опинилися й жінки.

Звання Героя Радянського Союзу стало продуктом нової суспільної формації. «Всенародні герої» були визнані такими за надзвичайні досягнення в різних сферах суспільства. У СРСР були Герої військової звитяги, Герої праці тощо. Радянський уряд невпинно розвивав культ Героїв під час Другої світової війни та після її закінчення. Крім цієї групи, схвалених державою достойників, поширювалося уявлення про масовий героїзм, властивий радянським людям. Керманічі держави намагалися знайти спільні для цілого народу ідеї, які вказували б громадянам країни, як діяти в різних ситуаціях. У такій схемі всенародно знані й шановані герої слугували певним збірним, узагальненим символом досягнень радянської людини.

Під час Другої світової війни з'явився феномен «радянської жінки-воїна». Війна зачіпала інтереси жінок, впливала на їхнє життя, змінюючи або руйнуючи його усталений плін, завдаючи втрат і болю, змушуючи винаходити та використовувати нові стратегії виживання і протидії. Надзвичайні обставини війни відкривали жінкам нові можливості для самореалізації. Радянська влада не сформулювала чіткої позиції щодо ролі жінок у майбутній війні, проте не заперечувала проти їхньої добровільної участі, підставою для якої було санкціоноване державою надання багатьом жінкам певних навичок військової підготовки вкупі з патріотичним вихованням. До Червоної армії пішли добровільно й були мобілізовані під час німецько-радянської війни понад 800 тис. жінок, зокрема 127 тис. представниць України [3, 443].

Представниці «слабкої» статі служили в різних родах військ багатьох армій світу. Проте лише в Радянській армії вони опанували всі військові спеціальності, не лише типові для жінок: лікарки, телефоністки, медичної сестри, кухаря тощо, а й ті, що ніколи не були жіночими: льотчика, танкіста, піхотинця, автоматника, сапера, снайпера...

Упродовж існування Радянського Союзу в міфологізованій і героїзованій історії війни увага зосереджувалася насамперед на історіях героїнь фронту і тилу [5–7; 9; 15; 17].

За межами дослідницького поля залишалися численні групи жінок, які не вписувалися в героїчний наратив «Великої Перемоги»: заборона вивчати національне підпілля на десятиліття унеможливила наукове осмислення жіночих внесків у діяльність ОУН та УПА, тривалий час небажаними залишалися

студії гендерного аспекту Голокосту й окупації; водночас оминалися проблемні питання, зокрема жіночого досвіду війни, які показували різні, зокрема й темні сторінки війни, що затьмарювали героїчний образ «воїна-визволителя» (передусім ідеться про сексуальне насильство) [8, 9].

Навіть коли писали про жінок, їхнє життя вивчали та оцінювали крізь призму чоловічих норм і цінностей. Від 1970-х років починається стрімкий розвиток жіночої історії, розробляються нові теми та підходи.

У 1980-х роках білоруська письменниця Світлана Алексієвич порушила питання неоднозначного ставлення в країні до жінок-фронтвинок [1; 2].

Важливим доробком вітчизняних дослідників і дослідниць у боротьбі з ідеологічними міфами та пропагандистськими штампами висвітлення історії Другої світової війни став ряд видань сучасних досліджень О. Кісь, О. Стяжкіна та ін. [8; 10; 24; 26].

Жінки – учасниці війни, які добровільно пішли на фронт або були мобілізовані до лав Червоної армії, воювали з гітлерівцями поруч із чоловіками. Вони за дуже короткий термін оволоділи новими для себе навичками та військовими спеціальностями й виконували свою ратну роботу. Їхні ролі в армії визначалися потребами війська; стаючи солдатами, жінки мали перестати бути жінками. Неприродно їм було ненавидіти і вбивати. Утім, жінка на війні не лише рятувала, а й стріляла, підривала, вбивала. Надзвичайні обставини змушували її робити все на межі сил. І психологічно, й фізично їй було набагато складніше, ніж чоловікові. І не тільки воювати, а й входити в мирне життя, до якого повернулося 72 тис. демобілізованих із армії та флоту жінок [3, 461].

Більшість представниць жіночої статі, які пішли на фронт, – це були вісімнадцяти-двадцятирічні дівчата, більшість тих, що повернулися, були двадцяти-двадцятип'ятирічними. За цей час їхні подружки-однолітки встигли вступити до інститутів, отримати професію, вийти заміж і навіть народити дітей. А колишні фронтвиночки єдине, що знали й уміли, – це воювати. Не пристосовані до мирного життя, без спеціальності, з пораненнями й контузіями. І сказати про це було не можна, бо на роботу не приймуть, і заміж ніхто не візьме. Проїшовши серйозні випробування для тіла й духу, вони вимушені були мовчати, нікому не зізнавалися, що воювали, таїлися, навіть нагород не носили. Чоловіки носили, а жінки – ні. Бо чоловік – переможець, герой, а жінок широкий загаль зневажав через безпідставні припущення щодо їхнього безладного статевого життя у війську, тоді як їхня військова звитяга залишилася непоміченою. А вони водночас вийшли з війни пораненими фізично і травмованими душевно, з великим вантажем болю і втрат. Ні держава, ні чоловіки-фронтвиночки, ні суспільство загалом не підставили жінкам-військовослужбовцям плече, вони залишилися наодинці з усіма проблемами [2, 155–156, 394].

До сьогодні виникають труднощі під час з'ясування простих питань: скільки жінок-учасниць війни були військовослужбовцями Червоної армії, а скільки – вільнонайманими службовцями. Також невідомо про співвідношення кількості

добровольців і тих, хто підлягав мобілізації. Нез'ясованим залишається питання, хто визначав статус і відповідні йому права жіночого персоналу (грошове утримання, пенсії тощо). Особливо неясним є відсотковий склад жінок за віком, соціальним походженням, національністю, сімейним станом, тобто те, як вони відрізнялися від військовослужбовців-чоловіків. А ще важко з'ясувати, які функції і в якому званні вони виконували. Незалежно від того, були вони мобілізовані чи пішли на фронт добровільно, жінки гинули, зникали безвісти, діставали поранення й каліцтва, потрапляли в полон і після репатріації підлягали перевірці, бо їх підозрювали в пособництві ворогові. Проте встановити кількість жінок, які зазнали такої долі, неможливо [16, 12]. Загалом офіційна статистика не виокремлювала жінок в особливу групу під час оцінювання людських військових утрат, невідомі дані про кількість поранених і полонених. Наведені Генеральним штабом і Воєнно-меморіальним центром Збройних сил Російської Федерації цифри людських утрат (8,7 млн – безповоротні втрати військовослужбовців; 17,9 – втрати цивільного населення СРСР) не диференційовані за статевими ознаками й не дають змоги визначити кількість утрат чоловіків і жінок, а також їхнє співвідношення [21, 549–502].

На основі Документального фонду з обліку втрат військовослужбовців – уродженців України, призваних до лав РСЧА в 1939–1945 рр., зібраного в музеї, формується Всеукраїнська база даних на загиблих і зниклих безвісти воїнів у Другій світовій війні. Нині до цього електронного ресурсу введено інформації на 110 497 воїнів – уродженців Вінницької області, які віддали життя на фронтах Другої світової війни, серед них 42 жінки [27].

Основний масив документів полеглих воїнів з Вінниччини, який зберігається в Меморіальному комплексі, – це, звісно, сповіщення про загибель та списки загиблих і зниклих безвісти воїнів під час німецько-радянської війни. Серед документів загиблих жінок-вінничанок – 23 сповіщення про загибель та 19 інших документів з інформацією зі списків загиблих і зниклих безвісти воїнів, а також із листування рідних щодо пошуку відомостей про своїх зниклих безвісти родичок, переважно післявоєнного часу [27].

У документах, які зберігаються в музеї, є інформація про місце народження або призову до лав Червоної армії 37 жінок: із м. Вінниця – 1, Барського району – 2, Бершадського району – 3 (села Лугова, Флорине), Вінницького району – 1, Гайсинського району – 9 (м. Гайсин, села Бубнівка, Жерденівка, Степашки); Дашівського району – 1, Жмеринського району – 4 (м. Жмеринка – 2, м. Шаргород – 1, с. Сідава – 1), Іллінецького району – 2 (с. Кантелина), Калинівського району – 5 (села Голендри, Гущинці, Корделівка), Козятинського району – 3 (с. Волоські Махаринці), Могилів-Подільського району – 2 (села Ломазів, Вендечани), Оратівського району – 1 (с. Юшківці), Теплицького району – 1 (с. Скарженівка), Тиврівського району – 2.

Встановити рік народження вдалося лише у 35 жінок, які народилися від 1902 до 1926 р.: 1902 р. – 2, 1906, 1908, 1910, 1911, 1913, 1915, 1917 – по 1 особі,

1918 – 2, 1919 (1916) – 3, 1920 – 3, 1921 – 2, 1922 – 4, 1923 – 5, 1924 – 3, 1925 – 2, 1926 – 2. У семи осіб рік народження невідомий. На початок німецько-радянської війни найстаршим вінничанкам було по 39 років, більшість із них були призвані до армії 1941 р. Молодші дівчата, 1925–1926 років народження, потрапили туди в 1944–1945 рр.

Серед безпосередніх учасниць бойових дій офіцерське звання мала лише Галина Олександрівна Мельник – старший лейтенант медичної служби; Галина Данилівна Гамарник, Тетяна Савівна Джур і Валентина Порфирівна Очередько були старшинами медичної служби; Афія Федорівна Іщенко – ефрейтором, а решта – рядового та сержантського складу [36].

Ніна Іванівна Пашинська, 1926 р. н., та Антоніна Шершун, 1915 р. н., партизанили. Під час війни Ніна Пашинська зникла безвісти, Антоніна Шершун була вбита 5 липня 1943 р. й похована в с. Скарженівка Теплицького району Вінницької області. «Похоронка» Українського штабу партизанського руху за № 5711 надійшла матері 20 червня 1945 р. (додаток 1) [32; 33].

Найбільше вінничанок служило в санітарній службі: санінструкторами, медичними сестрами, військовими фельдшерами, лікарями, лаборантами тощо. Порятунком людського життя на фронті був нагальною потребою і найбільшою добродійністю. Саме серед представниць медичного персоналу – четверо нагороджених: Афія Іщенко, Галина Гамарник, Тетяна Джур та Валентина Очередько.

Є серед загиблих жінок і ті, що служили в органах управління: писар, секретар-машиністка; у сфері обслуговування: кухарка, офіціантка; а також ті, хто водив військові машини.

За допомогою скорботної документалістики вдалося встановити дату (від 12.08.1941 р. до 27.08.1946 р.) і причину смерті 21 жінки: «вбита», «загинула», «померла від ран», «померла від хвороби». Але за цими скупими словами приховані історії суворої школи бойового загартування, виснажливих фронтових шляхів, нещедрих нагород молодим українкам-військовослужбовцям Червоної армії.

Галина Данилівна Гамарник, 1919 р. н., уродженка м. Жмеринка «була поранена і померла від ран» [32]. Це було зазначено в повідомленні, що надійшло її матері з військової частини у 1944 р., після визволення Вінниччини від гітлерівців.

Навряд чи стало відомо батькам, що їхня донька була подана командуванням 1-го окремого стрілецького батальйону 4-ї гвардійської стрілецької бригади Північно-Кавказького фронту до нагородження орденом Червоного Прапора за героїчні дії в боях 26 листопада 1942 р. під час наступу на с. Кадгарон (нині Ардонський район, Республіка Північна Осетія – Аланія, Російська Федерація). Добровільно пішла на поле бою під шквальним вогнем противника. На відкритій місцевості перев'язала та перетягнула в безпечне місце понад 20 поранених із їхньою особистою зброєю, надавала медичну допомогу, доки не була поранена сама. 11 грудня 1942 р. двадцятитрирічна санінструктор померла в евакошпиталі № 2323, похована в Назранівському районі в с. Барсуки (нині Республіка

Інгушетія, Російська Федерація). Нагородили звитяжну гвардії старшину Галину Гамарник медаллю «За відвагу» [19].

Труд військових медиків на полі бою прирівнювався до ратного подвигу солдатів і командирів. Наказом народного комісара оборони СРСР № 281 від 23 серпня 1941 р. з бухгалтерською докладністю було вираховано нормативи кількості врятованих поранених, за яку відзначали відповідною нагородою [23, 72]. І порядок представлення до урядових нагород військових санітарів не порушувався, незважаючи на стать, обставини бою, звитяжні дії воїнів.

Сповідання зі словами, що його донька Тетяна Савівна Джур, уродженка с. Ломазів Могилів-Подільського району, «загинула», батько отримав від Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу вже 25 вересня 1946 р. (додаток 2) [38].

За відважні дії під час бойового шляху Тетяна Джур була нагороджена медаллю «За відвагу» та орденом Вітчизняної Війни II ст. [19].

А в цей час у Радянському Союзі офіційно не існувало військового обов'язку для жінок. У законі про загальну військову повинність від 1 вересня 1939 р. було передбачено право на участь жінок лише з медичною, ветеринарною та технічною кваліфікацією. У воєнний час жінки зі спеціальною підготовкою могли проходити службу на допоміжних посадах в армії та на флоті [16, 22–23].

Проте, коли 23 червня 1941 р. на території 14 із 16 наявних на той час військових округів, зокрема й трьох українських – Київського, Харківського, Одеського, почався призов військовозобов'язаних чоловіків, дівчата також отримували повістки, якщо не були заміжні, не мали дітей та зобов'язань із забезпечення членів родини, а також якщо встигли закінчити десятий клас [16, 22].

Тетяна Джур, 1923 р. н., добровільно опинилася на фронті вже в червні 1941 р. До липня 1942 р. перебувала в складі військ Південно-Західного, від серпня 1942 р. – Північно-Кавказького фронту. Проаналізувавши викладені на пошуковому порталі документи, ми дійшли висновку, що старшина Т. Джур – санінструктор стрілецького батальйону 1331-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії – брала участь у бойових діях майже з моменту започаткування військового підрозділу.

318-ту стрілецьку дивізію було створено в червні 1942 р. До її складу входили 1331, 1337 і 1339-й стрілецькі полки, 769-й артилерійський полк, 334-й окремий саперний батальйон, 279-й окремий медичний санітарний батальйон. Дивізія брала участь в обороні й визволенні від гітлерівців міст Новоросійськ (вересень 1942 – 16 вересня 1943 р.), Анапа (21 вересня 1943 р.) [39].

У цих боях відважна дівчина лише за один день 19 лютого 1943 р. винесла з поля бою 19 поранених солдатів і командирів із їхньою зброєю та надавала медичну допомогу, поки сама не була поранена [19].

Остання бойова операція, у якій брала участь старшина медичної служби Тетяна Джур, – Керченсько-Ельтигенська (31 жовтня – 10 грудня 1943 р.),

проведена силами Північно-Кавказького фронту (від 20.11.1943 р. – Окрема Приморська армія), частин Чорноморського флоту та Азовської військової флотилії [4, 182].

1 листопада 1943 р. в районі с-ща Ельтиген (нині – Геройське в межах м. Керч), подолавши Керченську протоку, непомітно для ворога висадився десант, якому вдалося захопити плацдарм до 5 км по фронту й до 2 км в глибину на Кримському півострові. Саме під час висадки десанту 1 листопада 1943 р. потонула в Керченській протоці двадцятирічна Тетяна Джур із Вінниччини. Цю інформацію знайдено в Донесенні № 52866 про безповоротні втрати особового складу 1331-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії від 1 до 10 листопада 1943 р. [18].

Невідомо, чи дізнався батько загиблої Сава Тимофійович, що його донька мала на своєму рахунку 59 винесених із поля бою поранених воїнів. За це санінструктор Тетяна Джур була нагороджена орденом Вітчизняної Війни II ст. Дата нагородження – за день до її загибелі – 31 жовтня 1943 р.

У вересні 1944 р. за адресою м. Вінниця, вул. Кармелюка, 39-а Катерині Дем'янівні Очередько надійшла трагічна звістка про смерть доньки Валентини від важкого поранення 29 травня того самого року. Її надіслали із Тбіліського військового шпиталю № 367.

У сповіщенні було зазначено, що гвардії старшина медичної служби Валентина Порфірівна Очередько, 1924 р. н., прибула з тяжким пораненням хребта з Калінінського фронту на лікування й померла 29 травня 1944 р., похована на Кукійському кладовищі в Тбілісі (додаток 3) [30].

Валентина Очередько в Червоній армії від 1941 р. Брала участь у бойових діях від 17 липня 1942 р. Нагороджена медаллю «За бойові заслуги» та орденом Червоного Прапора. У складі одного військового підрозділу (46-ї стрілецької дивізії) воювала майже два роки [19].

46-та стрілецька дивізія створена у травні 1942 р., від липня у складі 6-ї армії Воронезького фронту брала участь у бойових діях проти гітлерівських військ на Дону. 10 жовтня 1942 р. переформована в 46-ту гвардійську стрілецьку дивізію. У складі 3-ї ударної армії – від листопада 1942 до жовтня 1943 р.

Від 20 жовтня 1943 р. та навесні 1944 р. дивізія брала участь у боях у районі Великих Лук, Невеля, в наступі на Ідрицькому напрямі (Псковська область, Російська Федерація).

8 березня 1943 р. Валентина Очередько, санінструктор санітарного взводу 2-го стрілецького батальйону 628-го стрілецького полку 46-ї гвардійської стрілецької дивізії була нагороджена медаллю «За бойові заслуги». У бою за с. Федькове, надаючи медичну допомогу пораненим, вона відкрила вогонь по гітлерівцях, які атакували, чим сприяла відбиттю контратаки противника.

Відповідно до наказу військам 3-ї Ударної армії Калінінського фронту № 0520 від 27 червня 1943 р. старшина Валентина Очередько була нагороджена орденом Червоного Прапора. За нетривалий термін бойових дій двадцятирічна

дівчина винесла з поля бою 45 поранених із їхньою особистою зброєю, вогнем із автомата відбивала атаки противника, була теж тяжко поранена, внаслідок чого й померла [19].

Катастрофічне становище країни зрештою призвело до призову жінок у лави армії. За офіційними даними, за час німецько-радянської війни в СРСР до війська було призвано 490 235 жінок, причому більшість із них (430 тис.) мобілізували 1942–1943 рр. [4, 38]. Навесні 1942 р. відповідно до постанов Державного комітету оборони (ДКО) почалася масова мобілізація на добровільних засадах комсомолок і молодих жінок передусім на санітарну службу, до протиповітряної оборони, зв'язку, постачання та політичної роботи. Крім сухопутних військ, жінок брали на службу в авіацію, на флот і внутрішні війська НКВС. Постанови про мобілізації були ухвалені ДКО за підписом Сталіна для кожного роду військ окремо [16, 24]. В Україні ці мобілізації відбулися наприкінці 1943 та на початку 1944 р.

Однією з наймолодших представниць санітарної служби серед загиблих вінничанок була Афія Федорівна Іщенко, 1925 р. н., уродженка с. Тютьки Вінницького району [28]. Призвана Вінницьким міським військкоматом у березні 1944 р., вона стала санітаром санітарної роти 207-го стрілецького полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-го Українського фронту. Єфрейтор Афія Іщенко в травні 1945 р. була нагороджена медаллю «За бойові заслуги» за надання першої медичної допомоги у важких умовах бою.

У Донесенні про безповоротні втрати 718-ї окремої автомобільної роти 70-ї гвардійської стрілецької дивізії від 9 серпня 1945 р. зазначено, що «снайпер» А.Ф. Іщенко вбита під час «надзвичайної події» 3 липня 1945 р., похована в Польщі, поблизу м. Скавіна (нині Краківського повіту Малопольського воєводства) [19]. Ким насправді була Афія Іщенко – санітаром чи снайпером – і під час якої надзвичайної події загинула, з'ясувати не вдалося.

У повідомленні про Марію Олексіївну Бевус, 1925 р. н., уродженку с. Степашки Гайсинського району, зі словами «померла від хвороби» 7 серпня 1945 р. в евакуаційному госпіталі № 1406, зазначене місце поховання в Німеччині в м. Штригау (нині м. Стшегом Свідницького повіту Нижньосилезького воєводства, Польща) (додаток 4) [29].

За інформацією з Інтернет-ресурсів, Марія Бевус проходила в списках репатрійованих [18]. Відповідно до рішень Ялтинської міжнародної конференції, обов'язковій репатріації на батьківщину підлягали колишні військовополонені, які отримували статус «переміщених осіб».

Немає статистичних даних про кількість жінок-військовополонених – учасниць Другої світової війни. Доля радянських полонених становить одну з найтрагічніших сторінок нашої минувшини, адже вони належали до особливої категорії бранців, яка перебувала поза межами міжнародного правового поля, на яку не поширювалися ні норми міжнародного гуманітарного права, ні гуманне ставлення гітлерівців. Двадцятирічна Марія Бевус через погані умови

утримання померла після звільнення з полону в шпиталі від туберкульозу легенів, сповіщення про смерть доньки у вересні 1945 р. отримала мати Наталя Ничипорівна [18].

У документах зарахованих зниклими безвісти 19 жінок-військовослужбовців немає точних дат, а вписані лише місяці від березня до листопада 1944 р. та від січня до квітня 1945 р.

У сповіщенні на зниклого безвісти рік і місяць вказували так: для родин, які перебували на окупованій території, – після завершення наступальних боїв на теренах області, де проживала родина; для тих сімей, які не перебували «під німцями», – через 3 місяці після останньої звістки від бійця [12, 15]. Вигнання нацистів із Вінницької області розпочалося 25 грудня 1943 р. й завершилося 26 березня 1944 р. [25, 121]. Тому в цій категорії скорботної документалістики відлік починався саме з березня 1944 р.

З'ясувалося, що фраза в «похоронці» «зник безвісти» іноді зовсім не означає повної відсутності інформації на людину.

Люди, які розшукували своїх рідних, писали запити в різні установи, заповнювали анкети, у яких указували біографічні дані на розшукуваного. Ці документи є унікальними, адже саме з додаткової інформації можна дізнатися: місце й дату призову, дослідити, з ким листувався розшукуваний, встановити останню частину, де він служив або куди був направлений, тощо.

Виняток серед документів цієї категорії становить повідомлення на Марію Яківну Трут, 1923 р. н., уродженку с. Сідава Жмеринського району. Родина отримала сповіщення, у якому зазначалося, що розшукувана зникла безвісти в травні 1943 р.

У знайденій анкеті, поданій для розшуку доньки батьком загиблої, зазначалося, що Марія Трут була призвана Жмеринським РВК у 1941 р. й направлена в 39-ту танкову дивізію сержантом медичної служби. Письмового зв'язку з нею не було. Анкета була надіслана до Москви в Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу серед Донесень про втрати післявоєнного періоду за № 46575 від 13.09.1947 р. На ній є запис військового комісара Жмеринського РВК капітана В. Носирева: «...очевидно, зникла безвісти в жовтні 1941 р.». Попри те, на документі було поставлено резолюцію: «Зникла безвісти в травні 1943 р.» [19].

Науковцями встановлено, що 39-ту танкову дивізію було сформовано в березні 1941 р. в Київському особливому військовому окрузі у складі 16-го механізованого корпусу. Вона дислокувалася в Чернівцях. У німецько-радянській війні брала участь від 23 червня 1941 р. в районі Станіслава, Кам'янець-Подільського укріпленого району у складі Південно-Західного фронту, потім – на правому фланзі Південного фронту у складі 18-ї армії. Від 7 липня 1941 р. вела бої поблизу міст Бердичів, Остропіль (нині с. Старий Остропіль), Хмільник знову у складі Південно-Західного фронту. У липні – серпні 1941 р. з боями відходила на схід. 19 вересня 1941 р. була розформована [11; 188, 212].

Навряд чи вісімнадцятирічна Марія Трут пережила катастрофічні події, що сталися з її військовим підрозділом у 1941 р.

Мобілізації дівчат і молодих жінок у СРСР не були поставлені на постійну основу, але попри зміни в 1944–1945 рр. військово-стратегічної ситуації на фронті, кількість жінок у Червоній армії залишалася великою. Станом на 1 січня 1945 р. їх налічувалося понад 463 тис., із них майже 319 тис. перебували у військових частинах у зоні бойових дій. Значним було представництво жінок і серед вільнонайманого складу, у якому на 1 січня 1945 р. налічувалося понад 512 тис. осіб (чоловіків і жінок), із них майже 235 тис. у складі діючих фронтів [4, 38].

Із наближенням кінця війни жінок демобілізували раніше за чоловіків. До кінця 1945 р. майже всі жінки-військовослужбовці були демобілізовані. Повернутися додому судилося не всім представницям «слабкої» статі. У цьому була провина не лише противника, а й свого воїна Червоної армії.

У Сповідненні з евакошпиталю № 4433 про смерть Світлани Іванівни Пилявець, 1926 р. н., уродженки с. Корделівка Калинівського району, зазначено, що перебуваючи на фронті, вона захворіла й померла 15 квітня 1945 р., похована в м. Будапешт, документ було адресовано матері [35].

Вільнонаймана дев'ятнадцятирічна Світлана Пилявець була офіціанткою. Її ім'я зазначене в Іменних списках № 24 евакошпиталю № 4433 померлих від ран і отриманих на фронті хвороб від 14 квітня до 1 травня 1945 р. Діагноз: померла від септичного перитоніту внаслідок кримінального аборту. Труп був зданий у військовій частині № 27818 (306-й батальйон аеродромного обслуговування) [18].

Про те, що цей трагічний випадок не був поодиноким серед жіночого складу, свідчить факт, що серед 42 документів загиблих жінок-вінничанок є 2 сповіщення з подібною інформацією, хоча насправді таких випадків могло бути й більше. Під впливом державної політики щодо заборони абортів та негативно сформованої суспільної думки про безладне статеве життя у війську молоді жінки, дізнавшись про свою вагітність, йшли на крайні заходи або вкорочували собі віку. Вони могли бути жертвами чоловічого насильства, або ж ті чоловіки, які були поруч, зрадили їх і кинули напризволяще.

У повідомленні 47-го автомобільного полку сповіщається батькам про те, що рядова Галина Карпівна Тодчук, 1917 р. н., перебуваючи на лікуванні в госпіталі, померла після тяжкої хвороби 17 березня 1945 р. Похована в м. Нахичевань (нині Азербайджанська Республіка) [37]. Насправді Галина Тодчук, уродженка с. Волоські Махаринці Козятинського району, водій 4-го батальйону 47-го автополку, покінчила життя самогубством [18].

Згідно з інформацією в Іменному списку безповоротних втрат сержантського і рядового складу за № 6109 від 09.02.1949 р. Бершадського РВК від 22.06.1941 до 01.10.1945 р., червоноармієць Наталія Самійлівна Дабіжа, 1919 р. н., уродженка с. Флорине Бершадського району, загинула 7 травня 1945 р. [34].

Однак у документі, надісланому до Москви в Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу стосовно смерті цієї жінки

дописано, що «обліку загиблих на фронті не підлягає, оскільки смерть не пов'язана з перебуванням на фронті, видати довідку на загальних умовах» [19].

З'ясувати, що трапилося з Наталією Дабіжею, не вдалося. Попри те, така резолюція підкреслювала: якщо ти опинився в лавах армії, пощади не чекай, твоя військова вправність, вік і стать значення не мають.

Підсумовуючи дослідження з гендерного аспекту людських військових втрат Вінниччини під час Другої світової війни, зазначимо: із загальної кількості – 350 вінничанок – учасниць бойових дій – загинула приблизно кожна восьма жінка; найстаршій, 1902 р. н., було 39, наймолодшій, 1926 р. н., ледь виповнилося 19 років. 27 жінок було 1918–1926 років народження. Більшість загиблих вінничанок – представниці рядового і сержантського складу, лише четверо мали звання від старшини до старшого лейтенанта.

Нещедрим на нагороди для жінок було командування Червоної армії, наші чотири героїні воювали від початку війни, але вперше нагороджені були наприкінці 1942 та в 1943 р., і двоє – після поранення.

Серед нагороджених – представниці медичного персоналу. Причому нагородження відбувалося без огляду на стать, бойовий досвід, військову вправність, обставини бою.

Більшість загиблих вінничанок – родом із сільської місцевості, що підкреслює прагнення жінок селянського походження до самореалізації, можливості вибратись зі злиднів, «вибитись у люди» завдяки престижній військовій службі, аргументом на користь якої були пільги та гарантії, що їх мали військовослужбовці Червоної армії.

Співвідношення 23 сповіщень про загибель до 19 інших документів з інформацією зі списків загиблих і зниклих безвісти воїнів, а також із листування рідних щодо пошуку відомостей про своїх зниклих безвісти доньок, переважно після воєнного часу, підтверджує думку істориків про недосконалий облік людських утрат під час Другої світової війни. Водночас це співвідношення вказує й те, що до завершення війни на офіційному обліку перебувало лише 55 % загиблих, решта були зараховані зниклими безвісти в повоєнний час [20, 77].

Вивчивши долі 42 загиблих вінничанок, детально розглянувши матеріали Документального фонду з обліку людських військових втрат України, інформацію з нагородних листів, документів, поданих на загальнодоступних Інтернет-порталах, ми дійшли висновку, що їх перетворили на людський ресурс, «гвинтики системи», які можна використовувати за потреби держави.

Проте ми переконані, що й через 75 років після закінчення Другої світової війни важкі фронтові шляхи жінок, їхній непростий життєвий досвід заслуговують на дослідження, аналіз і донесення до загалу наукової спільноти й суспільства загалом.

Джерела та література:

1. Алексиевич С.А. У войны не женское лицо. Повести / С. Алексиевич. – М.: Советский писатель, 1989. – 368 с.
2. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя / С. Алексієвич; пер. з рос. В. Рафєєнка. – Харків: Віват, 2016. – 400 с.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с.
4. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеин, В.М. Андронников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 284 с.
5. Героини войны. Очерки о женщинах – Героях Советского Союза / сост.: А. Белановский, П. Перепеченко; ред. Л. Торопов. – М.: Госполитиздат, 1963. – 719 с.
6. Героини. Вып. 1 (Очерки о женщинах – Героях Советского Союза) / Ред.-сост. Л.Ф. Торопов. – М.: Политиздат, 1969. – 447 с.
7. Героини. Вып. 2 (Очерки о женщинах – Героях Советского Союза) / Ред.-сост. Л.Ф. Торопов. – М.: Политиздат, 1969. – 463 с.
8. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – 336 с.
9. Звитязниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни / Є.В. Сафонова (кер. авт. кол.). – К.: Україна, 1995. – 247 с.
10. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 288 с.
11. Киевский Краснознамённый. Краткий очерк истории Краснознамённого Киевского военного округа 1919–1969 / А.А. Вовк; И.В. Волков; Г.И. Дягтерев и др. – К.: 4-я военная типография, 1969. – 495 с.
12. Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2013. – 348 с.
13. Книга Пам'яті України. Вінницька область. У т. – 1 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: М.М. Ільчук та ін. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1994. – 974 с.
14. Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу / К. Кобченко // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – 336 с.
15. Мати, воїн, трудівниця / Упоряд.: В.О. Процаков. – К.: Політвидав України, 1986. – 189 с.
16. Маша+Нина+Катюша. Женщины-военнослужащие 1941–1945 / Германо-российский музей Берлин-Карлсхорст. – Берлин, 2002. – 206 с.
17. Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941–1945 / В. Мурманцева. – М.: Мысль, 1979. – 293 с.
18. Обобщенный банк данных о защитниках Отечества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://obd-memorial.ru>. – Назва з екрана.

19. *Память народа 1941–1945 гг.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyat-naroda.ru>. – Назва з екрана.
20. Рибченко Л. Персональний облік людських військових втрат Червоної армії у Великій Вітчизняній війні / Л. Рибченко // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2013. – 348 с.
21. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь* / Г. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
22. Ругаль В. Джерельна база загиблих Вінниччини в Національному музеї історії України у Другій світовій війні / В. Ругаль // Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал. Вип. 2 (16) // Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2017. – С. 93–113.
23. *Русский архив: Великая Отечественная: приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г.* – Т. 13 (2–2). – М.: ТЕРРА, 1997. – 448 с.
24. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років / О. Стяжкіна. – К.: Дух і літера, 2019. – 384 с.
25. *Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення* / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.
26. *Українські жінки у горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. – Харків: КСД, 2017. – 304 с.
27. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.* – Всеукраїнська база загиблих.
28. Там само. – Вн-22721.
29. Там само. – Вн-23280.
30. Там само. – Вн-27888.
31. Там само. – Вн-28825.
32. Там само. – Вн-39293.
33. Там само. – Вн-40365.
34. Там само. – Вн-41212.
35. Там само. – Вн-42912.
36. Там само. – Вн-44823.
37. Там само. – Вн-45811.
38. Там само. – Вн-58251.
39. Там само. – Музейне досьє. – 318 стрілецька дивізія.

© **Наталья ФИЛАТОВА, Владимир РУГАЛЬ**

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ВОЕННЫХ ПОТЕРЬ ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье по собранным в фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне материалам на погибших воинов, призванных или мобилизованных с территории Винницкой области, установлено, что 42 документа подтверждают гибель женщин на фронтах немецко-советской войны. Анализ данного документального массива позволил проанализировать судьбы и установить роль женщины на войне, показать какие должности занимала, какие обязанности выполняла, как погибла.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, извещение о гибели, женщина, гендерная политика, санинструктор.

© **Natalia FILATOVA, Volodymyr RUHAL**

GENDER ASPECT OF HUMAN MILITARY CASUALTIES IN VINNYTSIA REGION DURING THE SECOND WORLD WAR

Women in world history, while remaining in the shadow of men, have always played an important role in society. The women were not sidelined during the Second World War.

During the military confrontation, the female representatives not only performed their duties – they waited for a man from the front, brought up their children, kept the house, provided treatment, but also skillfully fought alongside the men. Unfortunately, the women have been killed as well as men.

The Woman Warrior who put on the altar the most precious thing – a life is shown on examples of source material that are compiled in a fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War regarding the human military casualties in Vinnytsia region.

Currently, 42 documents about the death of women from Vinnytsia region at the fronts of the German-Soviet war are stored in the museum's collection. According to the fund's materials, most of them were in military medical services. Hundreds of soldiers were rescued thanks to the victorious actions of nurses. The women did not distance themselves from other military specialties, in particular, it was known that they were in anti-aircraft units, were truck drivers, and were also snipers, although they were often mentioned in the military records as ordinary soldiers.

According to the documents collected in the fund collection, we studied that among the killed women from Vinnytsia region there were the commanders who had officer ranks. It should be noted that women were not always officially in military service, so we cannot claim that the Documentary Fund for human military casualties of Ukraine contains data on all women killed in the war from Vinnytsia region.

Keywords: National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, death notifications, woman, gender policy, health education supervisor.

Додаток 1. Сповідання Українського штабу партизанського руху про загибель
А. Шершун // Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Вн-40365.

НКО СССР Форма № 6

УКРАИНСКИЙ ШТАБ
ПАРТИЗАНСКОГО
ДВИЖЕНИЯ

Гр. Шершун
с. Сварасеновка, Тимешского р-на, Венешукской обл.
(фамилия, имя, отчество, точный адрес)

20 " июля 1945 г.
№ 5711

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш Шершун Антомина
боец - партизан (должность в месте) 1945 г. рождения, участник Великой Отечественной Войны
против немецко-фашистских оккупантов, ранее работавший _____
_____ в должности, _____ с окладом _____ руб. в месяц,
в бою за Социалистическую родину против немецких захватчиков „ 5 “ июля 1943 г.
Убит
(убит, умер от ран, пропал без вести)
похоронен с. Сварасеновка, Венешукской области
(место похорон)

Настоящее извещение является основанием для возбуждения ходатайства о назначении пенсии.

Начальник отдела кадров Слесарин

Додаток 2. Сповідення Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу про загибель на фронті Т.С. Джур // Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Вн-58251.

63
151

НКО-СССР Ф. № 4

Управление по учету погибшего и пропавшего без вести рядового и сержантского состава

сх. № 4021609 16. 9 1946 г.

Известите гр. Джур Савву Тимофеевича
(фамилия, имя, отчество)
 проживающ ул. Полтавская д. 27

что военнотружаший старшина
должность, военное звание
 уроженец: Джур Татьяна Саввовна
фамилия, имя и отчество
Вилнишкая обл.

Рождения 1923 года в бою за Социалистическую Родину находясь
на фронте Ломбля погиб 1. ноября 1943 г.

Похоронен _____
место похорон

Начальник 4-го отдела
 полковник
 (Зимин) Зимин

ИТ НКО 6607-45

Додаток 3. Повідомлення Тбіліського військового шпиталю № 367 про смерть від важкого поранення В.П. Очередыко // Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Вн-27888.

НКО—СССР
Тбилисский Военный-
ГОСПИТАЛЬ
№ 367
часть Полк
6 " Сеняв 194
№ 7/609
Гор. Мин

*Вручить изве-
щение и просить
направить справку
по адресу: Москва,
Мещинский пер.
250944.*

*0-25 28
25 мая
повешена
ножка*

Тбилисский Военный Госпиталь № 367
извещает Вас о том, что Гвардии старшина
медики ОЧЕРЕДЬКО Валентина Порфировна,
прибывшая из Калининского фронта с тяжелым
ранением позвоночника на излечение, 29 мая
1944 г. умерла в Тбилиском Военном Гос-
питале № 367.

Прошу обеспечить пособием ее мать ОЧЕРЕДЬКО Екатерину
Демьяновну, проживающую в гор. ВИННИЦА, Ул. Кармелюка № 39-а.

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА ГОСПИТАЛЯ ПО ПОЛИТЧАСТИ
М А Й О Р:
Кашук (КАЩУК)

+

Додаток 4. Сповідення евакошпиталю № 1406 про смерть від хвороби М.О. Бевус // Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Вн-23888.

~~Секретно~~ № 1 197

ЗВАКУАЦІОННИЙ ГОСПИТАЛЬ № 1406

Зайсинеколу (районному городокому) Винницькій області

№ 1406

По частині мед. 411 [Signature]

6/IX 1945 г.

Извещение.

Прошу известить гр. Машеру Бевус Наталію Іванівну Александровну отцу сына, вдову Бевус Марія Алексеевна проживающую в с. Степаньки Винницькій обл. покороче № 1406

умерла 7 августа 1945 г. от болезни

покороче в Удманіи г. Удмуртской

Э.Т. 1406

Машеру М/О

[Circular Stamp: ГОСПИТАЛЬ № 1406, ЭВАКУАЦИОННЫЙ ГОСПИТАЛЬ]

[Signature]

Калужина

ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ

УДК 94(477.73)“1942–1945”(093.3)

© *Анатолій ПОГОРЕЛОВ*

ВІД САБОТАЖУ ДО ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ: ОПІР ОСТАРБАЙТЕРІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЇ ТРЕТЬОГО РАЙХУ В 1942–1945 рр.

У статті досліджено основні прояви опору цивільних примусових робітників із Півдня України нацистським поневолювачам на території Третього райху та види покарання остарбайтерів за їхню активну протидію в 1942–1945 рр. Як елементи спротиву автор розглядає основні прояви свідомого порушення примусовими робітниками нацистського законодавства щодо остарбайтерів, за недотримання якого люди зазнавали суворого покарання. Опір коливався в діапазоні від персональної непокори аж до збройної боротьби.

Ключові слова: *опір, збройна боротьба, покарання, остарбайтери, его-документи, Південь України, Третій райх.*

Ухвалення законодавчих ініціатив 2015 р. значно спростило доступ, опрацювання та використання матеріалів колишніх репресивних органів комуністичного режиму, серед яких є значний масив різних его-документів, що відображають непросту долю чималої кількості примусових робітників з України на території Третього райху та його сателітів у 1942–1945 рр. В умовах щорічного звуження кола живих очевидців тих подій перед дослідниками постає завдання системного опрацювання всіх наявних регіональних архівних комплексів документів, щоб не тільки висвітлити різноманітні аспекти травматичного досвіду та рабського становища цих людей, а й вивчити прояви активного спротиву поневолювачам.

Проблему було частково висвітлено в наукових працях, автори яких здійснили спробу дослідити це питання в окремих регіонах України або ж аналізували такий досвід у контексті автобіографічних конструкцій і стратегії саморепрезентації колишніх примусових робітників [1–3]. Розрізнену інформацію про опір остарбайтерів можна знайти у збірках спогадів, що були підготовлені фаховими спеціалістами протягом останніх двох десятиліть і географічно охоплюють певні місцевості нашої держави [4–7]. Проте аналіз навіть комплексних колективних

праць, які глибоко розкривають різні аспекти Другої світової війни, показує, що в них невинувато мало (а то й узагалі немає) інформації про різні форми індивідуального спротиву українських оstarбайтерів, діяльність малих патріотичних груп, результати такої активності й, зрештою, дальшу долю їх учасників [8; 9]. Опір цивільних примусових робітників із Південної України на території окупованої гітлерівцями Європи не став предметом окремих історичних досліджень.

Автор ставить собі за мету проаналізувати за допомогою архівних его-документів (фільтраційні справи, повоєнні спогади, опитувальні листи) основні прояви опору цивільних примусових робітників із Півдня України нацистським поневолювачам на території Третього райху та види покарання оstarбайтерів за активну протидію нацистському законодавству.

Для більшості українських примусових працівників умови роботи, оплати праці, табірної побуту виявилися значно гіршими, ніж ті, що обіцяла нацистська пропаганда під час вербувальних кампаній. В умовах важкої чи шкідливої роботи упродовж 12–14 год, неналежного санітарного стану та «комфорту» житлових бараків (холод, матраци й подушки із соломкою, наявність блощиць тощо), мізерного харчового пайка (200–300 г хліба з тирсою, пісна баланда зі шпинатом чи бруквою, ерзац-кава) у людей пришвидшувалося фізичне виснаження, поширювалися хвороби, численними були летальні випадки. Антинімецькі настрої посилювались і через фізичні та психологічні знущання, які постійно відчували на собі насильно відправлені до Третього райху українські оstarбайтери.

У таких умовах вивезене з України населення досить швидко зрозуміло, що встановлені обмеження у правах, їжі, роботі й побуті унеможливають його нормальне фізичне існування. Тому знаходилося чимало осіб, які, попри можливі фатальні наслідки, вдавалися до різних дій, що їх можна тлумачити як спротив. Як елементи опору автор розглядає основні прояви свідомого порушення примусовими працівниками нацистського законодавства щодо оstarбайтерів, за протидію якому люди зазнавали суворого покарання. Спротив коливався в діапазоні від персональної непокори аж до збройної боротьби.

Однією з форм мирного протесту й одночасно способом покращити своє злиденне життя були спроби примусових робітників організувати колективні відмови від праці. Марія Павлівна Мірошниченко (с. Новотимофіївка Снігурівського району Миколаївської області) у жовтні 1942 р. була вивезена до Штутгарта, де трудилася на військовому заводі. Згадувала, що «часто» східні робітники влаштовували кількадевні «страйки», під час яких на роботу не виходило до 1400 осіб. Основними причинами таких протестних акцій були тяжка праця й погане харчування. Реакція німецької влади на такі зухвалі дії була надзвичайно суворою: поліція допитувала всіх щодо організаторів страйків; на власний розсуд обирала учасників протестів і карала на смерть; робітники по цілому тижню не отримували хліба тощо. Наприклад, під час одного такого випадку було заарештовано трьох дівчат, яких згодом відправили на шибеницю. Незважаючи на жорстоке придушення будь-якого опору, після таких випадків

траплялися позитивні зміни в житті остарбайтерів, бо до таборів приїздила комісія, яка перевіряла їжу, що її готували для східних робітників. Члени комісії самі заявляли, що вона не годиться для споживання: різні «жабки» ушпинаті, смердюча конина тощо. Після цього якість харчування трохи покращувалась [10, 2]. Валентина Левченко (с. Благодатне Лисогірського району Миколаївської області) працювала на консервній фабриці в м. Вормс, а також на заводі в м. Лаутербах. Розповідала, що люди обурювалися, бо не мали права тривалий час самостійно виходити з табору. Іноді звідти випускали на 2–3 год під наглядом лише після частих масових страйків. Однак це тривало недовго, адже потім табір наглухо закривали під приводом карантину й не випускали нікого взагалі [11, 33, 33 зв.]. Надія Білюченко (с. Благодатне) у Німеччині працювала в м. Рудерсдорф. Свідчила, що після незадовільного харчування всі робітники організовували «забастовки», аргументуючи: немає харчів – немає і роботи. Зрозуміло, реакція придушення наставляла миттєво, а в умовах цілковитої безправності остарбайтерів види покарань були найрізноманітніші: побиття поліцаями до півсмерті, відправлення до концтаборів, жодного вихідного впродовж трьох місяців, продовження робочого дня (працювали по 13–14 год), обливання холодною водою, тримання в підвалах без їжі тощо. У таких випадках дехто не витримував: одні втрачали розум, інші вкорочували собі життя [11, 12, 12 зв.].

Окремі примусові робітники вдавалися й до індивідуальної відмови від праці, намагаючись будь-якими способами її уникнути. Але нацисти передбачили, що такі випадки будуть, і знали, як їм запобігти. Тож харчі видавали тільки коли на продуктових талонах ставився штампель – на знак того, що працівник відробив необхідну норму за день [12, 91]. Діяв принцип: вийшов на роботу – отримав пайок, не вийшов – сиди голодний.

Частина мешканців Великоолександрівського району Херсонщини та Снігурівського – Миколаївщини у вересні 1943 р. потрапила до німецького м. Герліц. Вони працювали на фабриці «Вумак», обробляли залізні деталі. За суперечки з майстрами й невиконання норми їх було покарано. Валентину Осипенко та ще п'ятьох жінок провчили так: перевели на іншу фабрику, розміщену ще далі, ніж попереднє місце роботи; дали найбруднішу роботу, після якої остарбайтерки відмивали руки впродовж двох годин зі сльозами на очах; на обідню перерву мали лише 15 хв, тоді як інші – по 45 хв і більше; тривалість робочого дня покараним продовжили від 8 до 12 год [13, 2 зв., 3].

Дехто з примусових робітників вдавався до прямих диверсій чи шкідництва: створював штучний брак продукції як військового, так і харчового призначення. Наприклад, Євдокія Федорівна Богданова згадувала, що на військовому заводі в м. Нінбург (Нижня Саксонія) під час складання снарядів жінки вкидали досередини папір, через що вони виявлялися непридатними до використання [14, 7 зв.]. Дівчата, які працювали неподалік на шоколадній фабриці Шпренгеля в м. Ганновер, підсипали до шоколаду товчене скло. У результаті перевірки спеціальною комісією якості продукту було підтверджено такий факт, і 12 жінок були зняті

Фото 1.
Є.Ф. Богданова.
ДАМО. – Ф. Р-5859. – Оп. 1. –
Спр. 1918. – Арк. 4 зв.

з виробництва [15, 16 зв.]. Про їхню долю можна лише здогадуватись.

У текстах его-документів під час їх ретельного вивчення дослідникові дуже часто трапляються згадки про такий вид шкідництва. Проте, на нашу думку, масштаби цієї діяльності є перебільшеними. Вони не могли бути аж такими, як їх описують колишні примусові робітники, з різних причин. По-перше, ці акції мали бути разові й не тривали б довго, бо такі випадки відразу привертати увагу адміністрації з усіма наслідками для виконавців диверсій. Їх досить швидко виявляли, бо ж за працівниками пильно стежили як майстри, так і завербовані агенти гестапо з остарбайтерів, більш лояльних до нацистів примусових працівників інших національностей та ін. По-друге, акцент на такий вид саботажу був не випадковий. Через брак необхідних умінь чи навичок остарбайтери справді мали значний відсоток ненавмисного браку під час виробництва, поломки верстатів, обладнання тощо.

Але в умовах загальної тенденції до героїзації руху Опору та необхідності переконати «компетентні органи» у своїй відданості Батьківщині, вони розповідали, що робили це свідомо.

Фото 2.
О.І. Портянко (праворуч).
ДАМО. – Ф. Р-2083. – Оп. 1. – Спр. 490. – Арк. 4.

Одним із поширених засобів спротиву психологічному та фізичному насиллю, підтримки власного духу, що допомагав почуватися людьми, не зламатись і вижити, були рідні слова з відомих народних пісень чи фольклору остарбайтерів, у яких описувалися різні сюжети непростого повсякдення. Незважаючи на заборо­ну такої творчості й суворе пока­рання за неї, переповідання чи переспівування цих текстів гріло душу, послаблювало переживання й біль, вселяло надію, що незабаром лихий час мине і житиметься краще. Зреш-

тою, люди хоч на мить могли відчутти себе вільними. Спогади Олени Іванівни Портянко (м. Снігурівка Миколаївської області), яка працювала на цукровій фабриці, а потім на військовому заводі в районі м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), містять один із таких текстів:

Настоящая жизнь

Сижу за решеткой, за крепким замком,
Замучен неволей Советунион.
Замучен, заморен германским пайком,
Мы ночь просыпаем, на утро подъем.

А утром работа усиленно в нас идет,
И бьют нас как скот, и выходит с нас пот.
А вечером поздно идем мы домой,
И рядом из нами германский конвой.

Приходим в барак и опять на замок,
Садимсь на кровать, ожидаем паек.
Покушал немного и опять на кровать,
И идет воспоминания о вас родных, мать.

Один вспоминает о доме родном,
Второй вспоминает, как службу нес он,
А третий удалую песню поет,
И песня удалая душит нам грудь.

Но все ж не грустите, не печальтесь, родные,
Ведь скоро вернемся в родные края,
Тогда мы забудем о прошлом о всем,
И жизнь молодая пойдет в нас унов [16, 3].

Як елемент спротиву можна розглядати й відзначення радянських свят, виконання революційних чи військових пісень тощо. Жінки з Миколаївщини, які працювали на відомій тютюновій фабриці G.A. Hanewacker у м. Нордгаузен, 23 лютого 1943 р. вирішили відзначити День Радянської армії. Дівчата одяглись у святковий одяг, співали радянські пісні, із червоної тканини вирізали собі зірочки, намалювавши всередині серп та молот хімічним олівцем, і так гуляли в парку до вечора. За це начальник табору всіх їх зачинив у підвалі, де проштрафлених протримали добу. Крім того, впродовж двох місяців жінкам видавали лише 150 г хліба й нікуди не випускали [17, 11 зв., 13 зв.].

В умовах відсутності достатнього легального харчового раціону, дефіциту цивільного одягу між різними категоріями примусових працівників існувала взаємодопомога, нужденних підтримували продуктами, речами. Спершу їх крали – це був поширений вимушений захід, відповідь на реалії, у яких опинилися люди. Валентина Сергіївна Осипенко (с. Новопетрівка Великоолександрівського району Херсонської області) згадувала, що табірне життя змусило

пристосуватись до таких обставин і забезпечувати себе нелегально. Працюючи на фабриці, вона мала двох товаришів – Н. Пахолова й А. Артемова, які допомагали їй та багатьом іншим жінкам. Завдяки вправності своїх рук вони діставали необхідні харчі й передавали їх приблизно 20 дівчатам, які мешкали в бараку. Одного разу ці хлопці принесли 20 кг цукру й певну кількість макаронів, наказавши Валентині Осипенко поділити на всіх 20 товаришок. Про такий випадок стало відомо адміністрації, тож Валентину заарештували й невдовзі відправили до концтабору Равенсбрюк із поширеним формулюванням: відбувати покарання «до кінця війни» [13, 3 зв., 4].

Не бажаючи миритись із рабським напівголодним становищем, попри реальну загрозу життю, примусові робітники постійно забезпечували себе необхідними харчами у спосіб крадіжок. Найвідчайдушніші з них уночі перерізували колючий дріт і ходили після відбою в навколишні села або ж під час авіанальотів союзної авіації грабували табірні їдальні, німецькі каси, склади тощо [12, 48].

Крім остарбайтерів, на території Третього райху перебувала значна кількість радянських військовополонених, становище яких ототожнювалося з рабським. Миколаївці пригадували, що цивільним примусовим робітникам було суворо заборонено навіть спілкуватися з ними. Зовнішній вигляд цих бранців викликав співчуття цивільних працівників, тож дівчата пригадували, що, попри небезпеку бути покараними, намагалися їм допомогти. Анна Пилипівна Новикова вирішила врятувати двох радянських військовополонених, передавши їм одяг. У результаті вони змогли втекти. Але добротність не залишилася непоміченою: одна кіровоградська дівчина побачила, як Анна передає ці речі, й заявила комендантові. Згодом благодійниця потрапила до концтабору Равенсбрюк [11, 42].

Основним дозволеним джерелом інформації для більшості остарбайтерів була нацистська пропаганда, яка не відображала ані реального політичного становища у світі, ані ситуації на театрах бойових дій. Хоч існувала цензура, деякі новини остарбайтери дізнавалися з приватних листів із дому чи від новоприбулих партій земляків. В умовах браку інформації примусові робітники діставали її нелегально. Антон Григорович Мацюта (родом із с. Обідо-Василівка Снігурівського району Миколаївської області), який працював із 1944 р. в м. Фрайберг (Саксонія) на авіазаводі «Арадо-Верке» в ізоляції від зовнішнього світу, згадував, що працівники були досить поінформовані про події на німецько-радянському фронті й вірили в перемогу. Почути такі новини виявилось можливим, бо серед примусових працівників був радянський історик Олександр Гаврилов, який володів німецькою мовою і проводив таємні бесіди зі своїм майстром-німцем, що не підтримував політики нацистів [12, 45 зв.]. Після повернення з роботи вночі Гаврилов переповідав почуте іншим остарбайтерам у бараках [12, 46].

Хоч були заборони та покарання, примусові працівники отримували інформацію з листівок, які скидала союзна авіація, таємно слухали радіозвернення російською мовою, трансльовані з Москви або через союзні країни, намагалися створювати підпільні групи для організованої протидії

нацистам [18, 1 зв.]. Наталя Михайлівна Кулішова в червні 1942 р. з Високопільського району Херсонської (тоді – Миколаївської) області була вивезена на роботу до австрійського м. Інсбрук, працювала у приватному господарстві [19, 3 зв.]. Одного разу у вихідний вони з подругою пішли до табору, розміщеного на відстані 2 км звідти, у якому жили радянські хлопці та дівчата, які трудилися на вагонному заводі. У таборі було організовано музику й танці [19, 4]. Під час дозвілля Наталя Кулішова познайомилася з Григорієм Березняком (житель Київської області). Той запитав, чи має вона якісь новини, чи пробувала слухати Москву по радіо тощо. Дівчина сказала, що радіо в її господарів є, але не користувалася ним, бо не знала як, до того ж боялася щось зламати. Він пообіцяв дістати схемку тієї моделі пристрою, який вона описала усно (де розміщені короткі хвилі, де тягнеться стрічка з указаними містами та ін.). Під час третьої зустрічі в таборі жінка вже вміла користуватися радіо, проте новин не дізналася, бо апарат на потрібних хвилях дуже тріщав і вона нічого не зрозуміла. Зрештою, Григорій Березняк познайомив Наталю Кулішову з іншими хлопцями та дівчатами, під час спілкування з якими з'ясувалося, що вони є членами підпільної організації, у них усе налагоджено. Наприклад, одна жінка на ім'я Нюра працювала в поліції і їй вдалося дістати деяку зброю та набої, які закопали десь у лісі. Молодь намагалася дізнатися, де нині фронт, чи є якісь партизанські загони тощо [19, 4 зв.]. Наталя долучилася до діяльності організації і робила свій внесок: у господарки крала хліб, мармелад і все це відносила до табору для допомоги хлопцям. Проте однієї ночі в 1943 р. організацію було викрито: приїхало гестапо й заарештувало першу групу з трьох юнаків, яких згодом відправили до концтабору Дахау. У 1944 р. в таборі було заарештовано ще 12 осіб, а пізніше й саму Наталю Кулішову, яка зрештою потрапила до концтабору Равенсбрюк [19, 5].

Прикладом великої організації, члени якої ставили собі досить масштабні завдання зі створення колективного руху Опору, у якому брали участь і уродженці Південної України, може бути «Інтернаціональний антифашистський комітет», що розгорнув свою діяльність у м. Лейпциг та його околицях від 1943 р. [20, 93]. Одним із головних організаторів був Микола Румянцев, чоловік Юлії Кирилівни Ігнат'євої, уродженки м. Первомайськ Миколаївської області [21, 4]. На початку німецько-радянської війни вона мешкала в м. Краматорськ, а чоловік – у м. Дніпропетровськ, звідки його й мобілізували [21, 14 зв.]. Наприкінці 1941 р. в боях під м. Харків Микола Румянцев потрапив до полону й перебував у таборі для військовополонених на ст. Лозова [22, 3]. У квітні 1942 р. йому вдалося втекти, і він приїхав до м. Краматорськ. Згодом вони вирішили з батьками та маленькою дитиною повернутися до Миколаївської області. Доїхавши до м. Павлоград, зупинилися на ніч. Юлія Кирилівна з чоловіком відійшли від міста, щоб виміняти якісь продукти. Там їх затримав німецький патруль, а через кілька днів обох відправили на роботу до Німеччини. Рідня на той час не знала, куди вони поділися, бо їм не дозволили навіть попрощатися з дитиною та батьками. Незабаром подружжя потрапило на військовий завод за 12 км від м. Лейпциг [21, 15].

У 1943 р. самостійний вихід у місто без охорони дав змогу примусовим робітникам із СРСР почуватися трохи вільніше і пробувати скоординувати свої зусилля в антинацистській боротьбі. Микола Румянцев познайомився з німецьким комуністом Максиміліаном Гауке. Створений ними лейпцизький «Інтернаціональний антифашистський комітет» звертався в листівках до німецьких та іноземних робітників із закликом відмовитися від праці, чинити непокору й саботаж гітлерівській владі. Згодом кількість членів організації зросла до 300 осіб.

Мета політичної діяльності була визначена досить амбітно: об'єднати всіх надійних радянських східних робітників та військовополонених, інших іноземців, які працюють у Німеччині, щоб у сприятливий момент разом виступити проти нацистського режиму. «Комітетники» планували дістати зброю з поліцейських відділків і казарм, а боєзапаси – з оборонних підприємств HASAG у м. Лейпциг, де тяжко працювало дуже багато остарбайтерів із СРСР. Одночасно було вирішено до початку дій реквізувати всі види транспорту, захопити телеграф, щоб мати змогу тримати зв'язок із населенням і залучити до дій інші міста [20, 93].

Юлія Кирилівна Ігнат'єва (Румянцева) допомагала своєму чоловікові в антинацистській боротьбі: двічі чи тричі роздавала листівки серед примусових робітників і військовополонених.

Організація проіснувала недовго. Уже у травні 1944 р. був заарештований Микола Румянцев, а згодом – більшість активних учасників підпільної мережі. Опинилася в гестапо і Юлія Румянцева, а їхній спільний син Костянтин, який народився в неволі, загинув [21, 15 зв.; 22, 3]. Після допитів активістів (23 чоловіків та 7 жінок) їх направили до концтабору Аушвіц-Біркенау, де загинули Микола Румянцев та більшість учасників цього руху [21, 10, 10 зв.].

Юлія Ігнат'єва згадувала, що дістала персональний номер 82986 [21, 16]. У концтаборі перебувала до листопада чи грудня 1944 р. Під час наближення Радянської армії Юлію Кирилівну та інших в'язнів знову повернули до Німеччини, де вони працювали в м. Мітвайда на заводі «Радіоприймач» до 15 квітня 1945 р. Згодом – знову евакуація, бо підходили американці. Близько 500 осіб завантажили в ешелон і повезли до м. Прага. Жінці пощастило: на одній зі станцій до вагону підійшла чешка, яка її врятувала. Згодом Юлія Кирилівна дізналася, що всіх в'язнів ешелону за 20 км від Праги було розстріляно [21, 16 зв.].

Аналіз фільтраційних справ, опитувальних листів та повоєнних спогадів, які зберігаються в архівних установах, показує, що одним з основних видів опору були індивідуальні та групові втечі примусових робітників із місць праці – щоб повернутися додому чи змінити їх на кращі. Проте здебільшого такі спроби закінчувалися невдало для учасників, бо ті не мали відповідних документів, не знали мови, слабо орієнтувалися на місцевості, не могли переконливо пояснити причини «відставання від ешелону», відрізнялися зовнішністю й одягом, що давало змогу місцевому населенню та поліції легко їх виявляти й затримувати. Зрештою їх ловили, садили у штраф- чи навіть концтабори. Утечі мали як спланований характер, так і спонтанний.

Фото 3.

Н.І. Оржеховська.

ДАМО. – Ф. Р.-2083. – Оп. 1. –

Спр. 476. – Арк. 1.

Ніна Іванівна Оржеховська в жовтні 1942 р. потрапила до району Берлін-Марієнфельде, де працювала на танковому заводі. Близько 300 осіб мучилися тривалий час у зачиненому підвалі, були на карантині. Не бачили ні сонця, ні повітря [23, 1 зв.]. Згодом було побудовано дерев'яні бараки, і всіх перемістили туди, де вони мешкали до 30 квітня 1943 р. Того дня о 22:00 налетіло багато союзних літаків, які розбомбили ті споруди. У таборі загинуло чимало людей, інші розбіглися хто куди. Ніна Оржеховська разом із Вірою Білокуровою подалися тікати. Але, проїхавши кілька станцій, були затримані в якомусь селі. Спочатку 7 днів просиділи в карцері. Потім дівчат повезли у Потсдам до тюрми, де вони пробули два тижні [23, 2]. Відтак перевели на три тижні до Берліна, на Александерплац. Звідти – до тюрми на Лєтерштрассе (можливо, Лютєрштрассе) – на п'ять тижнів. Потім – іще на п'ять тижнів до в'язниці на Бєгерштрассе. Насамкінець – на два тижні знову до Потсдама. Лише після таких довготривалих перевірок Ніну та Віру знову відправили на роботу, але вже в інше місце за Берліном, до приватного господарства [23, 2 зв.].

Фото 4.

В.С. Ус.

Лімбург/Лан (Німеччина),

1943 р.

ДАМО. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. –

Спр. 21723. – Арк. 5.

У відчаї, не зважаючи на цензуру листування, люди іноді наважувалися на відкриті заклики до втечі з Німеччини в листах до родичів. Володимир Сергійович Ус із м. Баштанка Миколаївської області 24 серпня 1943 р. був вивезений до Німеччини. Працював на шахті у с. Гірсаузен (земля Рейнланд-Пфальц). 2 серпня 1944 р. заарештований гестапо й направлений до штрафтабору на 48 днів за те, що написав листа братові в м. Альтенбург і радив йому втікати з Німеччини [24, 1 зв.; 3]. Перебував у тюрмі й штрафтаборі в м. Франкфурт-на-Майні [24, 2].

Більше шансів утекти мали остарбайтери, які працювали в морських чи річкових портах. Унікальними випадками свого порятунку люди завдячували наявності суден із нейтральних країн, що перевозили різні товари та сировину, зупинялися для дозаправлення, виконували міжнародні місії. Кілька невідомих широкому загалу вдалих масових утеч примусових робітників за межі Третього райху сталось у північнонімецькому місті

Бремен восени та взимку 1943 р. Степан Демидович Басов потрапив туди як остарбайтер на початку травня 1942 р. із с. Богоявленськ Миколаївської області (нині територія м. Миколаїв) [25, 3]. Спочатку близько місяця він працював на фабриці в містечку Блюменталь (нині один із районів м. Бремен). Потім його перевели безпосередньо до Бремена, де він гарував у порту на завантаженні та

Фото 5.

С.Д. Басов.

ДАМО. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. –
Спр. 1146. – Арк. 6.

розвантаженні пароплавів до 28 вересня 1943 р., мешкаючи в таборі Адмірал Броммі [25, 3, 5]. Дізнавшись, що Швеція є нейтральною, разом із Віктором Долговим (із Братського району Миколаївської області) та Василем Мокригіним (із Курської області, Росія) він утік до цієї країни. Нагода трапилася підходяща. Вони завантажували вугіллям шведське судно. Вибравши й підготувавши завчасно на ньому зручне місце, всі троє сховалися. Німці, які проводили обшук, їх не виявили. А дорогою до Швеції в іншому потайному місці втікачі побачили ще шістьох осіб, яким теж пощастило врятуватися [25, 18 зв., 19].

У Швеції в колишніх остарбайтерів запитали персональні дані й розмістили їх у готелі, де вони провели близько 20 днів. Невдовзі прибув радянський аташе Спичкін, який усіх допитав. Згодом їх відправили до табору Старвет, а звідти – у найбільший «російський» табір Крампен – будувати дороги. За роботу отримували шведські крони. Табір, у якому всіх розмістили, ніхто не охороняв [25, 3 зв., 18 зв.].

Через три дні після капітуляції Фінляндії всіх вихідців із СРСР посадили на корабель і привезли у фінську столицю Гельсінкі. Звідти – ешеленом через м. Ленінград у м. Калінін, де утримували у спецтаборі. Після перевірки Басов працював у Калініні на вагонному заводі слюсарем [25, 19].

Пощастило з втечею і жителям м. Вознесенськ В.Л. Кіперу та І.Т. Хомченку, які від серпня 1943 р. працювали в порту м. Бремен. 15 грудня 1943 р. під час завантажування вугілля на шведський пароплав «Кальмар-Сундер» вони заховались у трюмі за вугіллям [26, 5 зв.]. Проте ситуація виявилася досить небезпечною: пароплав упродовж 13 днів не залишав акваторію порту. Під час переховування на судні їх годували шведські моряки [26, 6–7]. Та зрештою втікачі мусили його покинути. Зранку й до вечора тієї доби вони ховались у бункерах, але надвечір, дізнавшись, що пароплав усе-таки незабаром відходить, знову пробралися до його трюму і 28 грудня 1943 р. прибули до Швеції в порт Кальмар [26, 4, 7].

До 22 лютого 1944 р. Хомченко та його товариш перебували в таборі для вихідців із СРСР Лісма. Згодом їх переправили до Багго, а 22 квітня того самого року перевели до м. Аббурген. У перших двох таборах колишні остарбайтери нічого не робили, а пізніше працювали по господарству у дворі. 10 жовтня 1944 р. радянською місією у Швеції через фінський кордон Іван Хомченко був направлений до СРСР у складі групи із 912 осіб [26, 6]. На момент допиту (10 січня 1945 р.) він перебував у спецтаборі № 140 у м. Калінін [26, 7].

Дехто спромігся втекти з нацистської неволі в останні місяці перед капітуляцією Третього райху під час операції «Білі автобуси», яку здійснювала місія Червоного Хреста. Уродженець м. Вознесенськ Всеволод Дем'янович Рабочій від червня 1943 р. до березня 1945 р. працював у Бременському порту вантажником.

Згодом групу робітників перевезли до м. Любек. Пропрацювавши лише один місяць, 30 квітня 1945 р. він та Володимир Судковенко домовилися втікати до Швеції, бо в порту стояло судно місії Червоного Хреста. Під час обідньої перерви він разом із товаришем сів до трюму й змішався там із юрбою полонених французів та бельгійців. 2 травня 1945 р. прибув до шведського міста Лерти. Там перебував у таборі до 19 травня. Згодом їх перевели до Лісми, звідки після карантину, що тривав до 29 травня 1945 р., він виїхав за посередництва радянського консульства до СРСР через Фінляндію [27, 4].

Зв'язки українських остарбайтерів із представниками місцевих рухів Опору в окупованих європейських країнах не лише сприяли успіху втечі від жахливих і принизливих умов праці, а й давали можливості зі зброєю в руках наближати перемогу над нацизмом. Дослідження матеріалів фільтраційних справ на репатріантів показує, що серед жителів Миколаївщини, вивезених у лютому – березні 1944 р., які потрапили на територію Югославії, Греції, Чехословаччини та інших країн, були особи, що брали активну участь у боротьбі в складі інтернаціональних загонів. Проте після повернення до СРСР такі люди проходили тривалі перевірки, потрапляли в атмосферу недовіри, не здобували належної шани в повоєнного радянського суспільства та влади. Наприклад, Григорій Петрович Тилуг у березні 1944 р. був вигнаний калмиками в піший етап із с. Костянтинівка Арбузинського району Миколаївської області [28, 1, 5]. Через кілька місяців поневірянь територіями Румунії, Польщі, Австрії зрештою потрапив на вугільну шахту до м. Загор'є (нині Словенія). Пропрацювавши один тиждень, познайомився з югославськими партизанами і вступив до 1-ї чоти VIII бригади 17-ї дивізії 7-го корпусу. Бійці називали себе «армією Тіто». Воював як кулеметник пліч-о-пліч із місцевим населенням від 14 вересня 1944 р. до 25 травня 1945 р. [28, 5 зв., 12]. Був нагороджений медаллю «За хоробрість» [28, 9]. Як свідчать документи, VIII бригада, у якій воював Григорій Петрович, була названа ім'ям Франа Левстика [28, 20]. Разом із Тилугом у лавах югославських партизанів воював і його земляк Сергій Синицький із с. Богданівка Доманівського району Миколаївської області [28, 6]. Про масову участь жителів УРСР у партизанському русі на Балканах свідчить той факт, що Григорій Петрович Тилуг у 1945 р. був відправлений югославським командуванням через Сербію та Болгарію у складі групи 120 колишніх партизанів до Одеси [28, 10]. Оскільки всі документи в нього забрали під час репатріації, йому ніхто не вірив, що він був у партизанах. До 1962 р. він не міг підтвердити документально свою участь у русі Опору на Балканах. Лише на запит, надісланий до Москви в 1962 р., було підтверджено цей факт [28, 15–21].

Частина жителів Миколаївщини, яких окупанти схопили під час масових облав від грудня 1943 р. до березня 1944 р., було вивезено через Одесу до м. Галац (Румунія) та Рені, де їх експлуатували до травня 1944 р. Із м. Рені ряд працівників миколаївських суднобудівних заводів, серед яких Тимофій Венедиктович Левицький, Віктор Опанасович Сапронов, Олександр Прокопович Бакулін, були

перевезені на початку червня 1944 р. до грецького портового м. Волос [29, 160; 30, 3 зв., 7 зв.]. Людей розмістили в таборі без права виходу. Вони трудилися у портових німецьких майстернях із ремонту пароплавів [29, 160 зв.]. Робочий день вважався 12-годинним, але часто працювали по 16 і навіть 24 год без відпочинку та їжі. Майстрам-німцям можна було бити робітників за всілякі дрібниці, навіть за незнання німецької мови. Електрики не було. Токар мусив одночасно крутити верстат руками й точити. Якщо відмовлявся від роботи в таких умовах, його били. Ані лазні, ані дезінфекції одягу не організовували. Людей заїдали воші. Медичної допомоги не існувало ніякої [29, 161]. Оплати не отримували. Харчування: вранці – кава без цукру, без молока, в обід – сухі овочі без м'яса й жирів, вечеря – кава, 10–15 г маргарину і 200 г чорного хліба. Ночували у складі на цементній підлозі. Ні взуття, ні одягу, ні постільної білизни... Згодом після оформлення документів робітникам дозволялось після роботи виходити на 2 год в місто.

Умови були нестерпними. Тож, діставши право на вільний вихід із табору, Тимофій Левицький одним із перших жителів Миколаївщини 27 липня 1944 р. втік звідти в гори до партизанського загону грецької народно-визвольної армії ЕЛАС, де перебував у 54-му стрілецькому полку до 9 грудня того самого року. Потім був переданий американському Червоному Хресту і 22 грудня перевезений до італійського порту Таранто в табори для радянських громадян [29, 161 зв.].

Віктор Опанасович Сапронов, Олександр Прокопович Бакулін та двоє невідомих примусових робітників спромоглися втекти 18 вересня 1944 р. й також потрапили до 54-го полку Народно-визвольної армії ЕЛАС, командиром якого був Захаріадіс [30, 3 зв., 7 зв.]. У партизанському загоні перебували до моменту передачі союзним військам. 18 грудня 1944 р. Віктор Сапронов був евакуйований союзниками в Італію до м. Таранто. До Одеси прибув у квітні 1945 р. [30, 3 зв., 6].

Галина Яківна Акінжелі під час нацистської окупації Херсонщини мешкала на ст. Сокологірне Генічеського району [31, 231]. У травні 1942 р. добровільно виїхала на роботу до Німеччини й потрапила на роботу до м. Ерфурт, де працювала на різних підприємствах [31, 233]. Там познайомилася з чешками, від яких дістала відомості про дорогу до Чехії [31, 227–228].

Через тяжкі умови Галина Акінжелі в середині лютого 1945 р. вирішила втікати зі своєю подругою Катериною Богатько до Чехії [31, 226, 228]. З Ерфурта вони дістались пішки й залізницею до німецького м. Егер (мабуть, ідеться про Гоенберг-на-Егері), на кордоні з Чехословаччиною [31, 228 зв.]. Потім дійшли до чеського м. Пльзень, а звідти – до с. Остромерж. Там улаштувалися на роботу. Згодом Галина Акінжелі через місцевого комуніста-редактора познайомилася з Петром Петровичем Сосуліним, організатором партизанських загонів у тій місцевості. Вона знала чеську мову, тому її зарахували до загону, що забезпечував зв'язок із містом, а головне – із залізничним вокзалом [31, 229]. Серед партизанів були переважно чехи та колишні радянські військовополонені, які здійснювали диверсії на залізниці й визволяли окремі населені пункти. На початку травня

1945 р. Галина Акінжелі брала активну участь у доленосному для Чехословаччини Празькому повстанні [31, 229 зв. – 230]. Згідно з документами, які видала чеська сторона, вона була заступницею капітана загону й санітаркою Червоного Хреста. Під час боїв перев'язувала поранених, доставляла їх до медичного пункту й до тилу, допомагала в народному визволенні Чехії від нацистів. Своїми

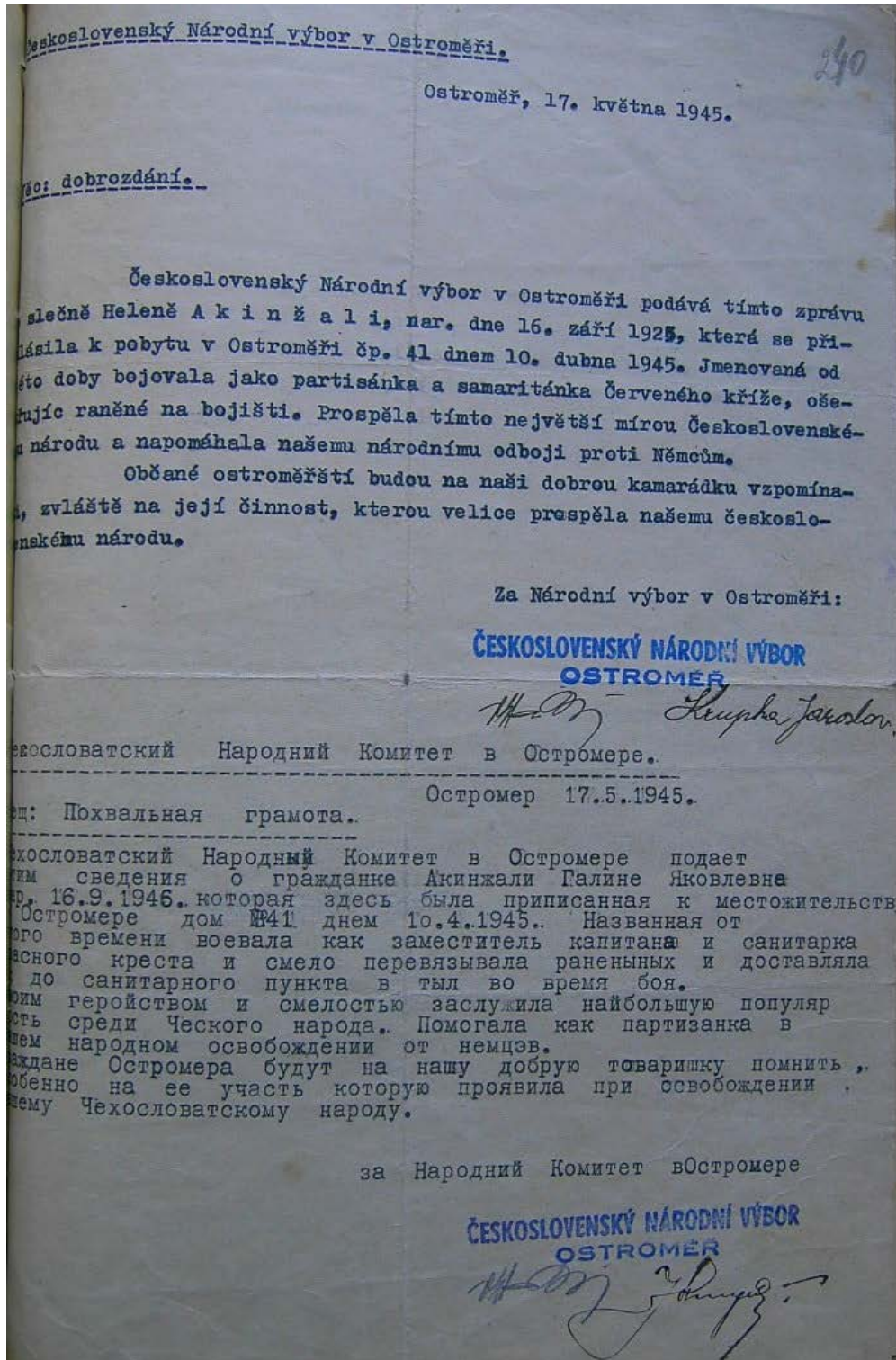

Фото 6.

Грамота, видана Чехословацьким Народним Комітетом в Остромержі, що підтверджує участь Г.Я. Акінжелі у партизанському русі. Остромерж, 17.05.1945 р. ДАХО. – Ф. Р.-4033. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 240.

героїчними вчинками та сміливістю заслужила велику популярність серед чеського народу [31, 238–240]. У партизанському загоні перебувала від березня до травня 1945 р. [31, 225].

Окремі спроби збройного опору траплялися переважно перед приходом Радянської армії чи союзних військ. Ольга Костюк (с. Новософіївка Снігурівського району Миколаївської області) працювала кілька років у таборі Еріка в м. Свентохловіце (Польща) [32, 1 зв.]. Згадувала, що під час наближення Радянської армії начальник табору набрав повну машину хліба та масла, вийшов на плац і запитав, хто бажає поїхати з ним. Згоду дали тільки «російські» поліцаї, яким жилося там непогано. Решта вирішили залишилися й чекати на радянські війська [32, 2]. На їхню думку, рухатися розбитими дорогами було небезпечно.

Згодом один поліцай-поляк, який не втік із шефом, зібрав 30 хлопців із колишніх примусових робітників і запропонував створити загін для охорони території табору від нападів та пограбувань із боку німців і місцевого польського населення. Група охорони була озброєна гвинтівками, які позалишала варта табору, втікаючи з начальником. Люди пересиджували нічні авіаудари та артилерійські залпи в бомбосховищі [32, 2 зв., 3].

Одного разу через табір проїздила вантажівка з німцями-фронтовиками. Попередньо організована група юнаків почала по них стріляти з гвинтівок. Машина зупинилась, і німці з автоматів відкрили вогонь у відповідь. Зрозуміло, що бій був нерівним. Німці, заглянувши до бомбосховища, де переховувалося населення, скомандували, щоб усі вийшли надвір і вишикувалися по четверо в колони. Збиралися перестріляти. Але тут підійшла перекладачка табору і сказала, що ці люди невинні, а ті юнаки охороняли табір і кухню від цивільних поляків [32, 2 зв.]. Тоді німецькі солдати вчинили інакше: розстріляли тільки тих 30 хлопців, у яких знайшли гвинтівки, й сказали, що це більшовики. Після цього вони перебували в таборі два дні. Але з наближенням Радянської армії відступили далі, а решта мешканців табору залишилася на місці [32, 3].

Навіть після свого визволення деякі колишні примусові робітники брали активну участь у боротьбі проти нацизму, створюючи з дозволу союзних адміністрацій спеціальні групи для пошуку й затримання колишніх охоронців робітничих таборів чи солдатів СС. Наприклад, жителі Миколаївщини Іван Захаров, Віктор Недобежкін та інші у квітні 1945 р. таке завдання виконували в м. Бремен та його околицях із дозволу американського коменданта міста майора Рассела Кеннеді [33, 28–30].

Отже, зіткнувшись із реаліями примусової праці на території Третього райху, частина людей не бажала миритися із ситуацією і чинила спротив. Він проявлявся у свідомому порушенні нацистського законодавства: індивідуальна непокора, протести проти нелюдських умов роботи й харчування, саботаж, дрібні диверсії, крадіжки продуктів та речей, допомога військовополоненим чи взаємовиручка серед цивільних працівників, утеча з виробництва, вшанування радянських свят, поширення «остівського» фольклору з політичним

підтекстом, створення підпільних організацій, а також відкрита збройна боротьба у складі загонів європейського руху Опору, допомога союзним військам у пошуку нацистських злочинців після визволення примусових працівників тощо.

Основними видами покарання оstarбайтерів були штрафи, продовження робочого часу, скасування вихідних, заборона покидати трудовий табір після роботи, зменшення чи повне позбавлення харчового раціону, жорстокі побиття, утримання в підвалах (карцерах), ув'язнення в тюрмах гестапо, відправка до штраф- чи концтаборів, розстріл на місці, страта на шибениці та ін.

Перспективи дальших досліджень: успішні приклади втечі українських оstarбайтерів за межі Третього райху, країн-сателітів на територію нейтральних держав та їхня доля до й після репатріації в СРСР; участь в антинацистському русі Опору разом із місцевим населенням європейських країн; з'ясування прізвищ людей, загиблих у цій боротьбі; доля осіб, які за спротив потрапили до концтаборів, тощо.

Джерела та література:

1. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега – ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 344 с.
2. Лахно В.І. Неповсякденність українських оstarбайтерів Третього Рейху в роки Другої світової війни / В.І. Лахно // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 5. – С. 139–142.
3. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження) / Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – 2009. – Вип. 12. – С. 65–72.
4. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Х.: Видавничий дім «Райдер», 2004. – 236 с.
5. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упоряд.: І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х.: Право, 2009. – 208 с.
6. Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. – Полтава: ПНПУ, 2011. – 533 с.
7. За гранью человечности. Судьбы оstarбайтеров в дневниках и воспоминаниях / Сост.: В.В. Черняевский, В.В. Животовская. – Николаев: Илион, 2017. – 220 с.
8. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Кн. 2 / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. // НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – 943 с.
9. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р-2083. – Оп. 1. – Спр. 465. – 4 арк.
11. Там само. – Спр. 535. – 81 арк.
12. Там само. – Спр. 540. – 93 арк.
13. Там само. – Спр. 478. – 6 арк.

14. Там само. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 1918. – 11 арк.
15. Там само. – Спр. 13912. – 23 арк.
16. Там само. – Ф.Р.-2083. – Оп. 1. – Спр. 490. – 5 арк.
17. Там само. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 20566. – 14 арк.
18. Там само. – Ф. Р.-2083. – Оп. 1. – Спр. 234. – 2 арк.
19. Там само. – Спр. 534. – 12 арк. (Кулішова).
20. Бродский А.Е. Освободительная борьба советских людей в фашистской Германии (1943–1945 годы) / А.Е. Бродский // Вопросы истории. – 1957. – № 3. – С. 85–99.
21. ДАМО. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 8703. – 19 арк. (Ігнат'єва).
22. Лапшин Н. Человек большой судьбы / Н. Лапшин // Гатчинская правда. – 1958. – № 105 (6161). – 30 мая. – С. 3.
23. ДАМО. – Ф. Р.-2083. – Оп. 1. – Спр. 476. – 4 арк.
24. Там само. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 21723. – 15 арк.
25. Там само. – Спр. 1146. – 8 арк.
26. Там само. – Спр. 9560. – 8 арк.
27. Там само. – Спр. 17798. – 9 арк.
28. Там само. – Спр. 20931. – 30 арк.
29. Там само. – Ф. Р.-1894. – Оп. 1. – Спр. 22. – 431 арк.
30. Там само. – Ф. Р.-5859. – Оп. 1. – Спр. 18888. – 7 арк.
31. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р.-4033. – Оп. 1. – Спр. 7. – 258 арк.
32. ДАМО. – Ф. Р.-2083. – Оп. 1. – Спр. 437. – 3 арк.
33. Погорелов А. Гіркий досвід примусової праці миколаївського «остарбайтера» І.В. Захарова на суднобудівному заводі AG “Weser” / А. Погорелов // Книга Пам'яті України: Миколаївська обл. Обласний центр пошукових досліджень і редакційно-видавничої діяльності. – Т. 16. – Миколаїв: Іліон, 2018. – С. 16–30.

© **Анатолій ПОГОРЕЛОВ**

ОТ САБОТАЖА К ВООРУЖЕННОЙ БОРЬБЕ: СОПРОТИВЛЕНИЕ ОСТАРБАЙТЕРОВ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ НА ТЕРРИТОРИИ ТРЕТЬЕГО РЕЙХА В 1942-1945 гг.

В статье исследуются основные проявления сопротивления гражданских принудительных работников с Юга Украины нацистским работодателям на территории Третьего рейха и виды наказания остарбайтеров за их активное противодействие в 1942–1945 гг. Как элементы сопротивления автор рассматривает основные проявления сознательного нарушения принудительными работниками нацистского законодательства относительно остарбайтеров, за несоблюдение которого люди несли строгое наказание. Сопротивление колебалось в диапазоне от личного неподчинения до вооруженной борьбы.

Ключевые слова: сопротивление, вооруженная борьба, наказание, остарбайтеры, эго-документы, Юг Украины, Третий рейх.

© *Anatolii POGORIELOV*

FROM SABOTAGE TO ARMED STRUGGLE: RESISTANCE OF SOUTHERN UKRAINE OSTARBEITERS ON THE THIRD REICH TERRITORY IN 1942–1945

The adoption of legislative initiatives in 2015 has greatly simplified the access, paperwork and use of the materials of the former repressive organs of the communist regime, including a large array of ego documents, reflecting the difficult fate of many former forced laborers from Ukraine while working on the territory of the Third Reich and its satellites in 1942–1945. In the conditions of the annual decline of eyewitnesses to those events, researchers are targeted to systematically review all available regional archives of documents in order not only to highlight the various aspects of their traumatic experience and servitude, but also to investigate the manifestations of active resistance against the oppressors.

This problem has been covered in scientific works, the authors of which attempted to investigate this issue in certain regions of Ukraine. Some information about Ostarbeiters' resistance can be found in collections of memoirs gathered by specialist professionals over the last decade. However, even the analysis of complex collective works devoted to the deep coverage of various aspects of World War II shows that they contain unjustifiably little information about the various forms of individual resistance of Ostarbeiters, the activity of small patriotic groups, the consequences of such activities and, eventually, the people's afterlife. The resistance of civilian forced laborers from southern Ukraine on Hitler's territory in Europe has not been the subject of separate historical research.

The author aims to investigate with the help of archival ego documents (filtration files, postwar memoirs, reports) the main manifestations of resistance of civilian forced laborers from the south of Ukraine to the Nazi enslavers on the Third Reich territory and the types of punishment of Ostarbeiters for their active opposition to the Nazi legislation.

As a result of the study, the author concluded that when confronted with the realities of forced labor on the Third Reich territory, some Ostarbeiters did not want to accept this situation and resisted. The resistance was manifested in the conscious violation of Nazi laws through individual disobedience, protests against inhumane working and eating conditions, sabotage, minor subversive actions, theft of products and belongings, assistance to prisoners of war or mutual supportiveness among civilians, escape from production facilities, respect of Soviet holidays, circulation of "OST" folklore with political implication, the creation of underground organizations, as well as stand-up armed struggle on the units of the European Resistance Movement, assistance to Allied troops in finding Nazi criminals after the release of forced laborers, etc.

The main types of punishment of forced labor were fines, increase in working hours, abolition of days off, prohibition to leave the labor camp after work, reduction or complete deprivation of food, cruel beating, confinement in cellars (prisons), imprisonment in the

Gestapo prisons, departure to penal or concentration camps, execution on the spot, death on the gallows etc.

Prospects for further research: successful examples of Ostarbeiters' escape from the Third Reich territory and satellite countries to neutral countries; participation in the anti-Nazi resistance movement along with the indigenous people of the European continent and finding out the names of the dead in the fight; the afterlife of persons who as a result of the resistance got into concentration camps, etc.

Keywords: *resistance, armed struggle, punishment, Ostarbeiters, ego-documents, southern Ukraine, Third Reich.*

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© **Юрій СКРИПНИЧЕНКО**

ДОБРОВІЛЬНИЙ ВИЇЗД ДО НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЖИТЕЛІВ м. ЛЮБОТИН ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1941–1943 рр.

Дослідження присвячено вивезенню нацистською окупаційною владою жителів м. Люботин у 1941–1943 рр. із їхньої згоди до гітлерівської Німеччини. Актуальність теми полягає в тому, що в регіональній історичній науці ця розвідка висвітлює її однією з перших. У процесі дослідження з'ясовано причини добровільного виїзду громадян до Третього райху. Під час написання розвідки ми керувалися принципами історизму, системності та об'єктивності, застосовуючи ретроспективний і статистичний методи.

За результатами проведеного дослідження було зроблено висновок: по-перше, нині тема «Добровільний виїзд до нацистської Німеччини жителів м. Люботин Харківської області в 1941–1943 рр.» є малодослідженою і досить перспективною; по-друге, добровільний виїзд населення до гітлерівської Німеччини був складником загальної політики військового керівництва Третього райху щодо населення окупованих територій у роки Другої світової війни.

Результати цього дослідження можуть бути використані викладачами, студентами, учнями під час підготовки та проведення лекційних, семінарських занять і уроків у вищих та середніх навчальних закладах, для проведення конференцій, наукових симпозиумів.

Ключові слова: Друга світова війна, Третій райх, окупаційний режим, добровільний виїзд.

Друга світова війна відходить у глиб історії. Що далі від того страшного воєнного лихоліття, то більша зацікавленість у вивченні цієї теми серед науковців. Нині вони проявляють особливий інтерес до тем, які донедавна або замовчувались, або мало досліджувались. Однією з них є добровільний виїзд до нацистської Німеччини населення окупованих територій у роки Другої світової війни.

Метою роботи є на основі наукових праць відомих регіональних істориків, документів краєзнавчого музею м. Люботин і спогадів місцевих жителів

заповнити одну із прогалин в історії Другої світової війни, а саме ту, що стосується добровільного виїзду жителів м. Люботин Харківської області в 1941–1943 рр. до нацистської Німеччини.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі завдання:

- коротко описати історіографію досліджуваної теми;
- назвати причини, які спонукали жителів Харківщини загалом та м. Люботин зокрема добровільно їхати жити та працювати до нацистської Німеччини;
- на основі матеріалів особистої пошукової роботи скласти таблицю жителів м. Люботин Харківської області, які добровільно виїхали до Третього райху;
- провести невеликий аналіз статистичних даних таблиці «Список громадян, які добровільно виїхали з м. Люботин Харківської області до нацистської Німеччини в період 1941–1943 рр.»;
- зробити висновок про те, що тема добровільного виїзду наших громадян у 1941–1943 рр. на сьогодні є малодослідженою.

Тему примусового вивозу населення Харківщини до нацистської Німеччини в 1941–1943 рр. вивчали у своїх наукових працях О. Сигал, А. Скоробогатов, Г. Грінченко, А. Меляков, О. Дьякова, О. Гончарова та інші дослідники [1–16]. Однак тему добровільного виїзду історики майже не розглядали. Наша публікація має заповнити прогалину в дослідженні історії нацистського окупаційного режиму (зокрема, теми добровільного виїзду населення Харківщини до Третього райху) в роки Другої світової війни.

Німецький окупаційний режим на Харківщині тривав від жовтня 1941 до вересня 1943 р. Конкретно в м. Люботин – від 20 жовтня 1941 до 29 серпня 1943 р. Тобто 622 дні й ночі [17, 1]. Його складником було проведення вербувальної кампанії, пов'язаної з вивезенням місцевого населення до гітлерівської Німеччини. Представники окупаційної влади проводили добровільне та примусове вивезення.

Головною причиною добровільного виїзду населення окупованих німецькою армією територій до Третього райху було його складне повсякденне життя в умовах німецької окупації (голод, холод, політика пограбування й залякування).

Найбільша кількість добровільних виїздів із Люботина до гітлерівської Німеччини припадає на осінь 1941 – зиму 1942 р.

Під час написання цієї розвідки ми провели роботу, спрямовану на пошук громадян, які в період німецької окупації 1941–1943 рр. добровільно виїхали з м. Люботин Харківської області до гітлерівської Німеччини. У пошуковому процесі нам довелося зіткнутися з деякими труднощами.

По-перше, біографічних відомостей про цих людей нам не вдалося дістати ні в міському архіві, ні в районній бібліотеці. Водночас досить суттєву допомогу в цьому пошуку надав Люботинський краєзнавчий музей. Зокрема, з його фондів ми дізналися про місцевого жителя Юрія Вікторовича Бобрицького (1917–1998), відомого художника-декоратора, який у грудні 1941 р. добровільно виїхав спочатку до Німеччини, а потім до Австрії та Америки. Причиною

добровільного виїзду митця були його антикомуністичні погляди, які сформувалися після Голодомору 1932–1933 рр. [18, 1].

По-друге, місцеві жителі, з якими нам довелося спілкуватися, мають небагато спогадів про тих громадян, що добровільно виїхали до Третього райху.

Багато людей, які вирушили туди зі своєї волі, після закінчення в Європі бойових дій залишилися жити в Німеччині або емігрували до Канади, США чи інших країн світу.

У результаті проведеної роботи нам вдалося скласти зведену таблицю:

Таблиця

Список громадян, які добровільно виїхали з м. Люботин Харківської області до нацистської Німеччини в період 1941–1943 рр.

№ з/п	П. І. Б.	Рік народження
1.	Гончаренко Микола Павлович	1911
2.	Гончаренко Наталія Федорівна	1915
3.	Гончаренко Олексій Миколайович	1937
4.	Гончаренко Леонід Миколайович	1939
5.	Яцюк Дмитро Данилович	?
6.	Сердюк Галина Миколаївна	1920
7.	Половик Назар Гаврилович	1903
8.	Половик Агарпина Яківна	1907
9.	Матявична Любов Павлівна	1913
10.	Крамоф'єв В'ячеслав Петрович	1914
11.	Ширинг Софія Костянтинівна	1913
12.	Муха	1901
13.	Муха Олена Семенівна	1905
14.	Бондаренко Павло Петрович	1911
15.	Барчан Олексій Миколайович	1904
16.	Мельник Павло Якович	1893
17.	Мельник Федір Лаврентійович	1894
18.	Симаков Хакім Мухамедович	1902
19.	Гусаковський Олександр Сафонович	?
20.	Гусаковський Омелян Олександрович	?
21.	Гусаковська Анастасія Михайлівна	?
22.	Масюк Степан Свиридович	1889
23.	Масюк Єфросинія Григорівна	1889
24.	Єрмоленко Віра Степанівна	1918
25.	Іванченко Василь Ілліч	1912
26.	Іванченко Катерина Михайлівна	1919

27.	Назаренко Іван Купріянович	1929
28.	Санжаровський Демид Іванович	1903
29.	Литкевич Марія Сергіївна	1925
30.	Бутенко Олексій Іванович	1913
31.	Бутенко Євдокія Олексіївна	1941
32.	Бутенко Груня Іванівна	1919
33.	Воронович Павло Семенович	1897
34.	Мищенко Надія Григорівна	1911
35.	Мищенко Анатолій	1936
36.	Порохня Хома Анатолійович	1903

Аналіз таблиці дав підстави констатувати, що в період 1941–1943 рр. з м. Люботин до гітлерівської Німеччини добровільно виїхало 36 осіб. Коли взяти до уваги той факт, що загалом у період окупації з м. Люботин до Третього райху нацисти відправили понад 800 осіб, то в середньому кожен 20-й вивезений ними люботинець поїхав туди зі своєї згоди.

Поміж вікових категорій переважали особи середнього та похилого віку. Стать – чоловіча: 21 чоловік і 15 жінок. Деяких біографічних відомостей про цих людей знайти не вдалося. Наприклад, нам відомий рік народження Павла Семеновича Вороновича (1897), але ми не знаємо його точної адреси проживання в довоєнний період. У деякого вдалося з'ясувати прізвище, ім'я та по батькові, але невідомими залишилися рік народження чи місце довоєнного проживання.

Результати нашої пошукової роботи засвідчили, що до Німеччини добровільно виїжджали переважно не поодинокі громадяни, а сім'ї: чоловік, дружина, діти. Прикладом може бути родина Гончаренків із с. Гіївка (нині окраїна м. Люботин). Разом із Миколою Павловичем, 1911 р. н., виїхали його дружина Наталія Федорівна, 1915 р. н., та неповнолітні діти Олексій, 1937 р. н., й Леонід, 1939 р. н. Інший приклад – сім'я Олександра Сафоновича та Анастасії Михайлівни Гусаковських із с-ща Воля (нині теж окраїна м. Люботин).

Здебільшого першими виїжджали за власним бажанням кваліфіковані інженери, робітники, представники німецької окупаційної влади з місцевого населення. Зокрема, вирушив на чужину разом із дружиною Грунею Іванівною, 1919 р. н., та малолітньою донькою Євдокією, 1941 р. н., поліцай із м. Люботин Олексій Іванович Бутенко, 1913 р. н.; Любов Павлівна Матявична, 1913 р. н., до виїзду працювала перекладачкою в міській управі.

На основі дослідженого матеріалу ми дійшли висновку, що добровільний виїзд жителів м. Люботин до гітлерівської Німеччини в 1941–1943 рр. був складником політики, яку організували та впроваджували в життя нацисти в царині трудових ресурсів на окупованих територіях у період Другої світової війни.

Незважаючи на проведене нами дослідження, тема добровільного виїзду жителів м. Люботин до Третього райху є малодослідженою. Дальша робота науковців має передбачати широке залучення документів районного, обласного,

республіканських архівів, документів краєзнавчих музеїв, спогадів людей, які безпосередньо пережили німецьку окупацію, та їхніх родичів. Важливим чинником є проведення пошукової роботи для виявлення громадян, які добровільно виїхали в нацистську Німеччину в 1941–1943 рр.

Джерела та література:

1. Сигал О.С. Оккупационный режим немецко-фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 – август 1943 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. – Х., 1946. – 297 с.
2. Скоробогатов Анатолій Васильович. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Анатолій Васильович Скоробогатов; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2006. – 412 с.
3. Скоробогатов А.В. Жизнь с врагом: повседневная жизнь в оккупированном немцами Харькове (1941–1943): сб. докладов. – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 312–325.
4. Грінченко Гелінада Геннадіївна. Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього району: проблеми історичної пам'яті: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2011. – 449 с.
5. Грінченко Г.Г. «Східний робітник» у нацистській Німеччині – усна історія примусового досвіду / Г.Г. Грінченко // Вісн. Харк. ун-ту, 2006. – № 715. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 98–105.
6. Меляков Антон Володимирович. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Антон Володимирович Меляков; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 205 с.
7. Кобзева Т.В., Дьякова О.В. Вогненні роки: Нововодолажчина в Другій світовій війні: науково-публіцистичний збірник / Тетяна Кобзева, Олена Дьякова; наук. ред. проф. В.Я. Білоцерковський. – Харків: Федорко, 2017. – 578 с.
8. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В. Дьякова. – Х.: Видавництво САГА, 2010. – 386 с.
9. Дьякова О.В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю / О.В. Дьякова. – Х., 2013. – 99 с.
10. Дьякова О.В. Спогади дітей війни про Харків у часи нацистської окупації // Національна та історична пам'ять / О.В. Дьякова. – 2012. – № 5. – С. 69–75.
11. Гончарова О.С. Історія селища Старий Салтів (1700–2016 рр.). – Х.: ФОП Напольська А.В., 2016. – 192 с.
12. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: зб. док. // Упр. держ. архівами НКВС УРСР, наук.-вид. від. – К., Х.: Укр. держ. вид-во, 1944. – 55 с.
13. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. – Київ; Харків: Укр. держ. вид-во, 1944. – 131 с.
14. Війна очима дітей: зб. архів. док. / Харків. облдержадмін., Держ. архів Харків. обл.; [редкол.: Л.М. Юдіна (голова), Є.О. Куц, С.М. Куделко; упоряд.: М.І. Ельксніт, О.В. Сафонова, Ю.А. Кожедуб]. – Харків: Тарасенко, 2013. – 219 с.
15. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг.: сб. док. и мат. – Х., 1963. – 81 с.

16. *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг.: сб. док. и мат. / Под ред. А.В. Тесленко. – Х.: Прапор, 1965. – 428 с.*
17. *Колекція документів і матеріалів краєзнавчого музею м. Люботина, Харківської області. НДФ. – № 451. Нацистський окупаційний режим. м. Люботин.*
18. *Колекція документів і матеріалів краєзнавчого музею м. Люботина, Харківської області. ЛКМ НДФ. – № 1202. Бобрицький Юрій Вікторович. м. Люботин.*

© **Юрий СКРИПНИЧЕНКО**

ДОБРОВОЛЬНЫЙ ВЫЕЗД В НАЦИСТСКУЮ ГЕРМАНИЮ ЖИТЕЛЕЙ г. ЛЮБОТИН ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В 1941–1943 гг.

Исследование посвящено вывозу нацистской оккупационной властью жителей г. Люботин в 1941–1943 гг. в гитлеровскую Германию по их согласию. Актуальность темы заключается в том, что в региональной исторической науке это исследование является одним из первых ей посвящённых. В ходе исследовательской работы определены причины, побудившие граждан добровольно уезжать в Третий рейх.

В написании работы мы руководились принципами историзма, системности, объективности, применяя ретроспективный и статистический методы.

В результате проведённого исследования нам удалось сделать выводы: во-первых, сегодня тема «Добровольный выезд в нацистскую Германию жителей г. Люботин Харьковской области в 1941–1943 гг.» является малоисследованной и весьма перспективной; во-вторых, добровольный выезд населения в Третий рейх был частью общей политики его военного руководства по отношению к населению оккупированных территорий в годы Второй мировой войны.

Результаты данного исследования могут быть использованы преподавателями, студентами, учениками для подготовки и проведения лекционных, семинарских занятий, уроков в высших и средних учебных заведениях, при проведении конференций, научных симпозиумов.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Третий рейх, оккупационный режим, добровольный выезд.*

© *Yuri* SCRIPNICHENKO

VOLUNTARY DEPARTURE TO THE NAZI GERMANY THE CITIZENS OF LIUBOTYN VILLAGE OF KHARKIV REGION IN 1941–1943

The article deals with the voluntary departure of the citizens of Liubotyn village conducted by the Nazi occupation authorities to Germany in 1941–1943. The relevance of the topic also depends on the fact that this research is one of the first in the regional historical science. In the process of study, the reasons of voluntarily departure to Germany were analyzed. The principles of historicism, systemicity, objectivity, retrospective, statistical methods of research were taken into consideration while writing this article.

According to the results of the study, it was possible to draw a conclusion that on the one hand, the topic “Voluntary departure of citizens of Liubotyn village in Kharkiv region to Nazi Germany in 1941–1943” is poorly researched but rather perspective, on the other hand, the voluntary departure of the population from the occupied territories to Nazi Germany was a part of the public policy of the Third Reich military leadership during the Second World War.

The results of this study can be used by teachers, students, pupils during preparation and conducting of lectures, seminars, lessons in higher and secondary educational institutions, during conferences, scientific symposiums.

Keywords: *Second World War, Third Reich, occupation regime, voluntary departure.*

ВІЙСЬКОВЕ НЕКРОПОЛЕЗНАВСТВО

УДК 94(477.25)“1943”+355.1–053.18“364”

© *Vima* КОНІНА

ТРУХАНІВ ОСТРІВ – МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ Й ЖЕРТОВНОСТІ

У статті розкрито історію Труханового острова під час Другої світової війни. Також описано місця пам'яті про тих, хто загинув у боях на цій території, уродженців і мешканців острова, які в лавах Червоної армії брали участь у німецько-радянській війні.

Ключові слова: Труханів острів, Дніпро, Друга світова війна, Червона армія, німецько-радянська війна, загиблі, пам'ять.

Територію столиці України, як і всієї країни, перетинає р. Дніпро, яка має велику кількість островів. У Києві найбільшим є Труханів острів.

Загальна історія Труханового острова висвітлюється в низці присвячених Києву енциклопедичних видань [5; 7]. Про історію острова видано ряд нарисів у брошурах та пресі [1; 11]. Про події, які відбувалися на цій території під час Другої світової війни, є згадки у спогадах очевидців і нарисах у пресі [2; 9; 10; 14; 23]. На жаль, нинішнє вшанування пам'яті жертвовності жителів острова та воїнів Червоної армії, які відзначилися та загинули в боях за цей острів, недостатньо висвітлено.

Труханів острів за археологічними знахідками є одним із найдавніших на Дніпрі. Тут залишили сліди скіфи та ранні слов'яни. У давньоруський час з'явилися перші поселення. Існують відомості про те, що за часів Київської Русі на Трухановому острові було с-ще Ольжичі, яке належало княгині Ользі. Вважають, що назва острова походить від імені половецького хана Туторкана. Тут наприкінці XI ст. містилася літня резиденція його дочки – дружини київського князя Святополка. У писемних джерелах Речі Посполитої під назвами «Туханів», «Тухонів», «Трухонів» острів згадується починаючи від 1508 р. У сучасному звучанні «Труханів» відомий із листа короля Сігізмунда II. У 1534 р. київський воєвода Андрій Нимирич подарував його Пустинно-Микільському монастирю. І лише в 1698 р. острів було повернуто місту. Пізніше по ньому проходила межа Київської та Чернігівської губерній. У 1912 р. острів на деякий час перейменували на Олексіївський, але ця назва не прижилася [5, 613].

Із середини ХІХ ст. Труханів острів розбудовується, тут з'являються перші житлові будівлі та господарські споруди. У 1880-х роках до забудови острова долучився багатий купець Марголін, невдовзі тут було створено 1-ше й 2-ге об'єднання Дніпровського пароплавства з майстернями й поселеннями при них. У селищі коштом Марголіна було зведено кам'яну церкву св. Єлизавети – на честь Єлизавети Трепової, дружини київського генерал-губернатора Трепова, яка допомагала в будівництві. Окрім того, існувало двокласне училище, за радянських часів – школа № 100. Школу спалила нацистська окупаційна влада в 1943 р. разом із усім селищем. У цій школі з 1937 до 1941 р. навчалася майбутня відома українська поетеса Ліна Костенко. У 1936 р. її батька Василя Костенка радянська судова система засудила до 10 років таборів. Він не побоявся сказати суддям: «Вашим червоним прапором тільки биків лякати». Після чого мати з донькою переїхали до бабусі в «Київську Венецію», як називала поетеса Труханів острів. Трагічним подіям – руйнуванню життя на острові у період німецько-радянської війни – вона присвятила такі рядки [5, 613; 8, 83]:

*А потім бомби влучили у спокій
Чорніли крокв обвуглені трапеції.
А потім повінь позмивала попіл
Моєї дерев'яної Венеції...*

У першій половині ХХ ст. життя на острові розвивалося – розбудовувалося с-ще Водників, населення якого на 1908 р. становило близько 6 тис. осіб. У селищі були 21 вулиця та провулок, а також одна площа. Наприкінці 1920-х років на острові налічувалося 367 житлових будинків, із яких лише 2 були кам'яні. Незважаючи на те що острів часто підтоплювався, уже перед початком Другої світової війни тут було близько 7 тис. жителів.

Нацистська окупація України 1941–1944 рр. принесла нові лиха. Гітлерівці вважали територію Східної Європи, зокрема й Україну, життєвим простором для німецького народу. Окуповані території німці освоювали шляхом геноциду й терору. Не оминула трагічна доля й Труханів острів, який зазнав великих руйнувань. Під час окупації він став центром опору й допомоги партизанам. Восени 1943 р., а саме під час відступу німецьких військ із Києва, поселення на острові було повністю спалене [12].

Ось як про ці події згадували очевидці: «Тут був справжній партизанський край. І німці боялися сюди заходити. У нас завжди партизани зупинялися,» – згадував колишній житель Труханового острова Анатолій Новиков. «А коли радянські війська підійшли до столиці, німці, можливо, аби забезпечити стратегічно важливий плацдарм для огляду, спалили селище, а потім здійснили “зачищення”».

А партизан-підпільник, голова ради земляцтва «Труханів острів» Євген Томаров про «зачищення» острова згадував: «Нацисти висадили десант, щоб захопити острів. Але наші хлопці не дали. Це були переважно партизани та школярі. Найважчим було те, що школярі не бачили війни, зі зброєю

вправлятися не вміли. Декотрі запитували: «А як стріляти?». Сили були не рівні. Німці виганяли людей із будинків, а тих, хто не хотів покидати житло, розстрілювали на місці. Так полягли 30 труханівців, а весь острів перетворився на суцільне попелище» [1, 13].

Ще під час Курської битви (5 липня – 23 серпня 1943 р.), після якої відбувся остаточний перелом у німецько-радянській війні, командування Вермахту ухвалило рішення про перехід до стратегічної оборони на всьому фронті, маючи найближчим завданням зупинити наступ радянських військ і зберегти за собою важливі економічні райони СРСР. Уже 11 серпня 1943 р. А. Гітлер віддав наказ про негайне будівництво оборонного рубежу стратегічного значення, «Східного валу». Особливо зручним для оборони був правий берег Дніпра, значно вищий за лівий. До кінця вересня тут була створена розвинута в інженерному плані, розгалужена, насичена протитанковими та протипіхотними засобами оборонна лінія, яку долала Червона армія.

Здебільшого радянським військам і партизанам вдалося випередити підхід ворожих резервів і зайняття ними оборонних позицій по лінії «Східного валу».

У роки війни р. Дніпро зі своїми островами відіграла надзвичайно важливу роль під час оборонних (1941 р.) і наступальних (1943 р.) боїв у районі Києва. У 1941 р. тут діяли кораблі Дніпровської військової флотилії, яка базувалася на Рибальському півострові. Мости й переправи забезпечували зв'язок фронту з тилом. На берегах Дніпра створювалися плацдарми, з яких розгорталися наступальні операції стратегічного значення. Нині деякі дослідники та пошуковці виділяють фарватер річки і прилеглі береги, включаючи острів Труханів як Дніпровську ділянку Пояса бойової слави.

22–29 вересня 1943 р. точилися запеклі бої біля Києва на обох берегах Дніпра. На лівому березі знищували залишки частин противника, а на правому – тривала боротьба за захоплення та утримання плацдармів. Остаточно лівий берег Дніпра у районі Києва звільнили від нацистів 28 вересня 1943 р. У цих боях Трухановому острову знову судилося стати місцем кривавих боїв [15, 93].

У зв'язку із цими подіями 9 жовтня 1943 р. газета «Красная звезда» опублікувала нарис Натана Рибакі «Труханів-острів». Письменник розповів про солдатську долю колишнього дніпровського матроса Івана Мостового, який виріс на острові, мав дружину й дітей. Звідси в 1941 р. пішов на війну, а коли на початку жовтня 1943 р., після звільнення, завітав до власної домівки, то його зустріла зловісна тиша, ніхто не відгукнувся на його поклик. І лише через деякий час він побачив стареньку, яка боязко, виставивши вперед руки, увійшла до кімнати. Це була його мати: вона відчула, що хтось зайшов до хати, але не могла побачити й упізнати сина, бо німці випалили їй очі, і вона почала розповідати про те, що тут сталося. «Зімкнувши повіки, Мостовий слухав сумні материні слова і бачив: плавучу шибеницю біля берега острова, юрбу людей, оточених німцями, трупи, які гойдалися на перекладині. Іван бачив, як другою праворуч висіла Настя. Висів

поруч з нею синочок Павлик, руками вчепившись у материнську спідницю, а за Павликом висів батько Охрім...» [14].

Очевидно, сам письменник острів не оглядав, бо описує зустріч матері та сина в хаті на Трухановому. Хоча відомо, що всі споруди німці знищили.

Через кілька днів, 17 жовтня 1943 р., газета подала вже докладнішу інформацію – свого спеціального кореспондента майора К. Буковського під назвою «На Трухановому острові»:

«Відходячи на правий берег Дніпра, німці начисто спалили стародавні київські передмістя. Тисячі киян, які жили тут, залишилися без даху над головою...

Ми попросили показати дорогу на Труханів острів. Це була наша кінцева мета. Із цим островом у нас пов'язано багато спогадів. Для киян це було просто царство молодості. Чудовий пляж, купальні, водні станції, літній палац піонерів у зеленій частині острова – усе це приваблювало сюди молодь. Влітку Київ не знав місця більш пожвавленого.

Тепер Труханів острів став відомим як місце найбільш жорстокої розправи німців над киянами... Лозняком уздовж рукава ми вибралися до Десенки. Біля річки зіткнулися з бійцями, які вбрід і на невеличких човниках переходили на острів.

У лозняку в піщаних ямах сидять залишки населення острова. Жінки у лахмітті й... шикарних міських сукнях. «Берегла останню, не надягала доти, поки не звалилося з пліч ганчір'я», – говорить нам молода киянка – дружина робітника судноверфі. Голодні замурзані діти із запалими оченятами. Це родини робітників Київського суднобудівного заводу, Труханівської судноремонтної верфі. Понад 7 тис. киян мешкали на Трухановому острові. Нині залишилося ледь кілька сотень.

Три дні німці спалювали всі будинки на острові й виганяли в місто населення. При цьому загинули десятки мирних жителів. Стариків, жінок, дітей німці прикладами заганяли на понтони. Мешканці, які не хотіли йти, розбігалися по кущах. По них стріляли, кололи багнетами, закидали гранатами» [2].

Усі ці дії гітлерівців були спрямовані на те, щоб війська Червоної армії не скористалися човнами та іншими допоміжними плавзасобами. Були вирізані великі дерева. Мешканців острова примусово виселяли, щоб ті не допомогли радянській армії. Тих, хто відмовлявся покинути домівку, розстрілювали. Залишилися повік лежати на місці свого колишнього будинку на Трухановому острові Меланія Хомівна Перечепа з онуком Анатолієм. На місці трагедії збереглась одинока могила.

Ось так про ті дні згадують очевидці.

Анатолій Кузнецов у документальному романі «Бабин Яр» зазначає: «Із-за Дніпра доносився гул канонади. Горіли Дарниця, Сваром'є, Вигурівщина й Труханів острів. Вокзал був забитий німцями і фольксдойчами, що евакуювалися. Їхали біженці з Ростова, Харкова й Полтави, розповідали, що німці, відступаючи, залишають мертву землю. Підірвали мости через Дніпро, причому

разом із вигнаними з того берега мешканцями: тіла падали у Дніпро впереміж із возами» [9, 287–288].

Ірина Хорошунова у своєму щоденнику 1943 р. пише: «Увечері була на Андріївському. За Дніпром виднілася заграда, деє були перші пожежі. Труханів острів, як і слобідка, спалений повністю. Його спалили німці ще 26 числа. Про це розповіли Кравчуки. Коли вже нікого не було в усьому будинку, а тільки вони вдвох залишилися ще, поспішаючи по можливості заховати речі, над Трухановим островом піднялося полум'я пожеж» [23].

Дмитро Малаков у своїй книжці «Кияни. Війна. Німці» говорить: «27 вересня, тобто на другий день після виходу із “забороненої зони”, над Києвом завис тяжкий дух пожаровиська. Це німці продовжували палити Труханів острів. Переважно там жили київські річковики, робочий люд. Німці прагнули знищити на лівому березі все, що спроможне плавати. На той час вони вже пересвідчилися у здатності свого супротивника обходитися мінімальними засобами для подолання будь-якого водного рубежу» [10, 144].

25 вересня 1943 р. з півночі від Троещини до Труханового острова підійшли бійці 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту. Першим зі складу дивізії отримав завдання форсувати Дніпро через Матвіївську затоку на Труханів острів 759-й стрілецький полк. Серед особового складу полку був уродженець Труханового острова Л.П. Поляков, якому було призначено провести бойових друзів. На своєму шляху бійці натрапили на табір труханівців, що втекли зі спаленого селища, серед яких була дружина Л.П. Полякова Таня. Більшість чоловіків із Труханового острова відразу пішли добровольцями до Червоної армії. Вони брали безпосередню участь у боях за визволення Києва. Радянські війська захопили острів, обстрілюючи звідти правий берег.

Під час форсування Дніпра ряди 163-ї стрілецької дивізії поповнили вихідці з острова Михайло Внуков і Олексій Стахорський. Друзі були зараховані розвідниками до 1318-го стрілецького полку й допомагали обирати найзручніші місця для переправи. До війни М. Внуков працював на Київському заводі «Арсенал» токарем. Із початком Другої світової війни разом із заводом був евакуйований в Удмуртію. Проте, повернувшись до рідного міста, приєднався до лав його захисників, був оточенцем, глибокої осені повернувся на острів, де в грудні 1941 р. пішов працювати токарем на Труханівську судноверф німецької суднобудівно-ремонтної фірми «Усма». За спогадами ветерана, у травні 1942 р. він зв'язався з підпільниками, виконував їхні завдання: дістав радіолампи, виточив вал завдовжки 1 м 20 см, утопив пожежну помпу, виводив з ладу верстаки. Із наближенням радянських військ у вересні 1943 р. залишив роботу й пішов із міста разом із товаришами [3, 273–274; 19].

Олексій Стахорський, як і тисячі інших киян, будував оборонні рубежі на підступах до міста, потім був зарахований до винищувального батальйону, який увійшов до складу 175-ї стрілецької дивізії. Утримував оборону на берегах р. Ірпінь. Відходячи з Києва, під Борисполем був важко поранений, потрапив у

полон. Його впізнала сусідка, й мати змогла викупити сина в охоронців. Під час визволення Києва від гітлерівців у 1943 р. Михайло Внуков і Олексій Стахорський знову долали Дніпро. Возили на човнах бійців і поранених. 29 жовтня 1943 р. обом присвоєно звання Героя Радянського Союзу [4, 517–518; 19; 21].

17 жовтня 1943 р. цього звання був удостоєний труханівець Олександр Андрійович Бутко за вміле форсування Дніпра і закріплення артполку на захопленому плацдармі [3, 224; 20]. 3 жовтня 1943 р. одним із перших переправився через р. Дніпро та організував переправу підрозділів на правий берег річки.

Вдень і вночі працював на Дніпрі, переправляючи через річку радянських воїнів, які наступали на правий берег, мешканець Труханового острова Степан Матвійович Пироженко. Він і надалі забезпечував переправу радянських військ через водні перепони. За відважність та мужність, виявлені в цих боях, 27 червня 1945 р. був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [4, 272].

На початку жовтня 1943 р. командування 38-ї армії наказало 127-му армійському окремому загороджувальному загону скинути ворога у Дніпро. 8 жовтня 1943 р. військовий підрозділ відкинув гітлерівців на правий берег, але закріпитися не вдалося. Ворог продовжував спроби знову повернути острів під свій контроль.

Остаточо острів було звільнено на початку листопада 1943 р. У цих боях брала участь 71-ша стрілецька дивізія 38-ї армії 1-го Українського фронту. Більшість загиблих воїнів дивізії, тих, хто брав участь у визволенні острова, вважається зниклими безвісти, серед них – уродженці Яготинського району Київської області С.М. Кондратюк та М.М. Кнеш (додаток 1) [17; 18].

Установити кількість загиблих, на жаль, неможливо, а ті воїни, які безпосередньо полягли на острові, не мають місця поховання. Нині на острові існує могила лише одного невідомого солдата, яка розміщена за 200 м на південний схід від меморіалу, зведеного біля центральної алеї в 1990-х роках. Тут, у лісі, біля старого ясена, восени 1943 р. острів'янка Клава Ковальова поховала невідомого радянського воїна, позначивши місце поіржавілим металевим ліжком, яке сьогодні пробивається з-під землі [22].

Науковці Національного музею історії України у Другій світовій війні під час створення бази поховань воїнів Червоної армії встановили імена 30 осіб, які загинули в боях на острові, 19 військовослужбовців 127-го загороджувального загону та 11 – 71-ї стрілецької дивізії 38-ї армії (додаток 2).

На фронтах Другої світової війни билися десятки тисяч киян, серед яких і труханівці, долі багатьох із них залишилися невідомими. Родичі зверталися до керівництва країни про допомогу в розшуку своїх близьких. Киянка Марія Леонтіївна Рижа 17 серпня 1956 р. звернулася до першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова. У своїй заяві вона розповіла, що її чоловік Василь Трохимович Рижий був призваний до лав Червоної армії в 1941 р. У Києві потрапив до полону, на щастя, йому вдалося втекти й повернутися до рідних, які на той час

проживали на Трухановому острові. Коли острів спалили, сім'я В. Рижого змушена була переселитися до с. Красний Трактир, де і проживала до визволення Києва. Після відступу гітлерівців із села всі кияни, які там проживали, поверталися назад до Києва. По дорозі всіх чоловіків, зокрема й В.Т. Рижого, забрав військовий патруль. Встановити долю чоловіка досі не вдалося (додаток 3) [16].

І в наш час тривають пошуки місць загибелі мешканців Труханового острова, які в роки війни проходили службу в лавах Червоної армії й не повернулися з війни.

У 2013 р. до Національного музею історії України у Другій світовій війні надійшов запит від Світлани Іванівни Литвиненко із проханням розшукати могилу батька. Напередодні війни родина мешкала в Києві, батько проходив військову службу на флоті – у Пінській військовій флотилії. Потім працював слюсарем-мотористом. Після початку німецько-радянської війни, евакуювавши родину, пішов на фронт. Загинув у бою 9 січня 1944 р. поблизу с. Липне Любарського району Житомирської області. Післявоєнне життя його рідних було нужденним, вони ледве зводили кінці з кінцями. Нове житло вдова отримала на Трухановому острові. Гуляючи в його глушині, донька Світлана підірвалася на міні. Почалася тривала боротьба за життя дівчини, а потім за повернення її до активного стану. За всіма бідами та клопотами дружина не мала змоги відшукати місце поховання чоловіка.

У 1988 р. вона померла, перед смертю благала дочок розшукати могилу їхнього татка.

5 листопада 2013 р. сестри отримали відповідь із музею з інформацією про місцезнаходження могили Івана Іларіоновича Литвиненка, а вже 11 листопада навідали її. У 2016 р. ім'я їхнього батька було додане на меморіальній дошці стели пам'яті загиблих труханівців (додаток 4) [6].

На жаль, після війни на острові довгий час не було місця вшанування пам'яті його жителів – учасників Другої світової війни, та воїнів, які віддали життя в боях за нього.

У 1943 р. після визволення Києва та повернення радянської влади розпочалася відбудова міста. У січні 1944 р. Київський міський виконавчий комітет ухвалив рішення про те, що селища на Трухановому острові не буде, а вся його територія відводиться під гідропарк. Будь-яке житлове та інше будівництво, окрім пов'язаного з новим призначенням острова, було заборонено. Колишнім мешканцям острова пропонувалося надати ділянки для забудови в інших місцях.

7 липня 1948 р. міськвиконком остаточно визначив долю острова й видав постанову «Про створення парку на Трухановому острові та будівництво його першої черги методом народної будови» [7, 308–310].

На початку 1960-х років колишні острів'яни, яким тоді ще не виповнилося 40–45 років, почали в сумну річницю знищення селища на Трухановому острові збиратися там, де пройшло їхнє босоноге дитинство, де були колись їхні домівки. Разом із ініціаторами цих зібрань Є. Томаровим, О. Стахорським,

М. Маханьком та О. Трофімовим попервах приходило 10–15 осіб. Але з кожним роком їх більшало. Згодом було створено земляцтво «Труханів острів».

Під час зустрічей цього земляцтва виникла ідея спорудити колективний і водночас персональний пам'ятник загиблим труханівцям та їхньому поселенню. У 1989 р. було встановлено бронзову постать солдата на повен зріст біля розбитого човна. Автори пам'ятника – скульптор В. Чепелик і архітектор В. Скульський. Повернувся солдат із війни, а домівки вже немає. Так і стоїть він у тузі, знявши пілотку, на руїнах селища, перед ним – дірявий човен...

Доповнює пам'ятник брила рожевого граніту, на ній – меморіальна дошка з написом: «Тут, на Трухановому острові, знаходилось робітниче поселення водників, жителі якого брали активну участь у Великій Вітчизняній війні. Селище знищене фашистами 27 вересня 1943 р.». У 1995 р. тут з'явилася стела з прізвищами острів'ян, які загинули на фронтах Другої світової війни, зокрема й чотирьох Героїв Радянського Союзу (додаток 5).

Окрім того, за ініціативою ветерана війни, голови земляцтва Труханового острова Є.Л. Томарова було зведено пам'ятник загиблим воїнам-річковикам на території Київського суднобудівного-судноремонтного заводу. Його було відкрито 23 жовтня 1968 р. Це чорний обеліск. На плитах поблизу викарбувано прізвища матросів Є.П. Корицького, В.Ф. Мисака, М.П. Манойлика, пілота А.Ф. Літовчука, танкіста В.З. Фінгермана, закатованих німецькими спецслужбами підпільників Ф.М. Кушнарєва і Р.В. Букіної (їхніми іменами після війни назвали теплоходи) та ін. Кошти на спорудження обеліска зібрали серед робітників заводу та плавскладу [7, 254–260].

Ця розвідка доводить, що Труханів острів – не лише культурно-розважальний центр. Він є місцем пам'яті й жертвності учасників Другої світової війни та мирних мешканців, які загинули, а також тих, хто пережив лихоліття війни.

Джерела та література:

1. Безугла Я. «А повінь позливала попіл...»: [Труханів острів під час німецької окупації] / Яна Безугла // Пенсійний кур'єр. – 2014. – № 4. – 24–30 січня.
2. Буковский К. На Трухановом острове / К. Буковский // Красная звезда. – 1943. – 17 октября.
3. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в 2 т. – Т. 1 / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1987. – 911 с.
4. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в 2 т. – Т. 2 / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1988. – 863 с.
5. Київ. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981. – 736 с.
6. Книга вихідної кореспонденції НМІУДСВ. – Вих. 1512 (Литвиненко).
7. Ковалинський В.В. Київські мініатюри. Книга сьома. – К.: Купола, 2008. – 596 с.
8. Костенко Л. Триста поезій. Вибрані вірші. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 416 с.
9. Кузнецов А. Бабин Яр / Анатолій Кузнецов. – К.: Саміт-Книга, 2009. – 352 с.
10. Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – К.: Амадей, 2010. – 364 с.

11. *Мальовничі околиці Києва: туристична подорож Трухановим островом.* – К.: Книга Пам'яті України, 2004. – 22 с.
12. *Парнікоза І.Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands.html>. – Назва з екрана.
13. *Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / Ред. колегія: А.І. Тимчик (голова) та ін.* – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 912 с.
14. *Рыбак Н. Труханов-остров / Н. Рыбак // Красная звезда.* – 1943. – 9 октября.
15. *Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / [В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець, С.В. Сидоров]; відп. ред. О.Є. Лисенко.* – К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.
16. *Фонди НМІУДСВ.* – ВБЗ. – Кв-80427.
17. *Там само.* – Кв-86950.
18. *Там само.* – Кв-86979.
19. *Там само.* – Музейне досьє 296 (В).
20. *Там само.* – Музейне досьє 895 (Б).
21. *Там само.* – Музейне досьє 867 (С).
22. *Там само.* – Музейне досьє 163 сд.
23. *Щоденник І. Хорошунової* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gordonua.com/publications/kievlyanka-horoshunova-v-dnevnike-1943-goda-truhanov-ostrov>. – Назва з екрана.

© *Vita* КОНИНА

ТРУХАНОВ ОСТРОВ – МЕСТО ПАМ'ЯТИ И ЖЕРТВЕННОСТИ

В статье раскрывается история Труханова острова во время Второй мировой войны. Также описаны места памяти погибших в боях на этой территории уроженцев и жителей острова, принимавших участие в немецко-советской войне в рядах Красной армии.

Ключевые слова: *Труханов остров, Днепр, Вторая мировая война, Красная армия, немецко-советская война, погибшие, память.*

© *Vita* KONINA

TRUKHANIV ISLAND IS A PLACE OF MEMORY AND SACRIFICE

The article deals with the history of the Trukhaniv island during the Second World War. There are no such settlement where there was no place to honour the killed and fallen in this war. The fierce fighting took place during the defence and liberation of the capital – Kyiv. Every piece of Ukrainian land has been watered with blood. This is also the case for all the islands on the Dnipro River.

Trukhaniv is one of the most famous islands of the Dnipro River. During the Second World War, on its territory there was a settlement, where about 7 thousand people lived. During the war, the settlement has undergone the irreparable destruction – it was burned down. After the war, the Soviet authorities decided not to restore it. Currently, the island's territory is a cultural and entertainment center for tourists.

In a study, it was found that the fierce fighting on the territory of Trukhaniv Island took place in September – October 1943. The soldiers of the 163rd Rifle Division were the first to land on the island at the end of September 1943, but they failed to gain a foothold; in October 1943, the 71st Infantry Division and the 127th Separate Barrier Detachment of the 38th Army fought here. In these battles, the military units lost dozens of their fighters, but their final resting place is unknown. It should be emphasized that there are no burials on the island at this time.

The former residents of Trukhaniv Island, having formed their own union, began to perpetuate the memory of the tragic events of the war. Currently, on the island there are several memorials and places of memory.

The essay proves that Trukhaniv Island is not only a cultural and entertainment center. It is a place of remembrance and sacrifice of the participants of the Second World War and the civilians who have perished as well as those who survive during the war.

Keywords: *Trukhaniv Island, Dnipro River, Second World War, Red Army, German-Soviet War, killed, memory.*

Додаток 1

Сповідення про загибель уродженців Київської обл. С.М. Кондратюка і М.М. Кнєша, зниклих безвісти на Трухановому острові.

26.11.1943
200
199

Место дат. отправки части

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш мать красноармеец Кондратюк Степан Григорьевич
мать, отец, сестра, брат, должность, наименование части, воинское звание

уроженец Полтавской обл. Хотинского уезда дер. Сошиновка
фамилия, имя, отчество
 село, деревня, район, город, область

находясь на фронте, пропал без вести 1 Октября 1943 года
осейфов Труханова Киевской области
время и место

Настоящее извещение является документом для возбуждения ходатайства о пенсии (приказ НКО СССР № _____)

Командир части [Подпись]
 М. П. Начальник штаба [Подпись]
 ЦТ НКО. 2549-43
 Хотинский РВК Полтавской обл.

бывший командир части
 [Подпись]
 [Подпись]

25503

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш мать гр-ца Кнєш Михаил Моисеевич
 уроженец Полтавской обл. Хотинского уезда дер. Сошиновка

Находясь на фронте/ пропал без вести 1 Октября 1943 г. осейфов Труханова Киевской обл.

Настоящее извещение является документом для возбуждения ходатайства о пенсии/приказ НКО № _____

капитан [Подпись] /ГРИГОВ/
 Нач. 1-й части [Подпись] /РИЖИКОВ/

Р. Сошиновка Хотинского уезда
 мене Кнєш Валентин Васильевич
 от Райвоенкомата

Додаток 2

Загиблі в боях на Трухановому острові, місце поховання яких не встановлено.

Загиблі в боях на Трухановому острові 08.10.1943 р.
бійці 127-го окремого армійського загороджувального загону 38-ї армії
1-го Українського фронту

АНУФРІЄНКО Іван Максимович, 1919 р. н., Луганська обл., Слов'яносербський р-н, с. Весела Гора, мол. сержант
ГРИГОРОВ Віктор Іванович, 1923 р. н., Росія, Курська обл., с. Долбіно, рядовий
ГУДКОВ Олексій Дмитрович, 1924 р. н., Росія, м. Тула, с-ще Глушанське. Призваний Пролетарським РВК Тульської обл., рядовий
ДЖУМАЄВ Рустам Харисович, 1922 р. н., Росія, Свердловська обл., м. Асбест, с-ще Робітниче, бар. 7, рядовий
ЖУЧКОВ Віктор Іванович, 1909 р. н., Росія, Рязанська обл., м. Ряжськ, вул. Горького, 12. Призваний Сталінським РВК Тульської обл., рядовий
ЗАБУГА Микола Якимович, 1925 р. н., Сумська обл., Лебединський р-н, с. Забути. Призваний Обоянським РВК Курської обл., рядовий
ЗАВАЛШИН Микола Іванович, 1924 р. н., Росія, Тульська обл., с. Пушкарське, рядовий
ЗАНІН Василь Іванович, 1918 р. н., Росія, Орловська обл., м. Лівни. Призваний Фрунзенським РВК м. Владивосток, рядовий
ІВАНОВ Михайло Іванович, 1905 р. н., Росія, Новгородська обл., Старорусський р-н, с. Ново-Доктори, рядовий
КИРИЛОВ Кузьма Федорович, 1921 р. н., Росія, Самарська обл., Нікітінська с/р, рядовий
КОСТІН Юхим Іванович, 1923 р. н., Росія, Чувашія, Яльчицький р-н, с. Лоштаєво, рядовий
ЛИКОВ Іван Савелійович, 1912 р. н., Росія, Свердловська обл., Режевський р-н, Липівська с/р, курортна ділянка, рядовий
МАТВЄЄВ Федір Кузьмич, 1908 р. н., Росія, Читинська обл., Красночикийський р-н, с. Урлук, рядовий
МОРГУЛЄВ Василь Михайлович, 1918 р. н., Росія, Оренбурзька обл., Бузулуцький р-н, Державінська с/р, сержант
НЕКРАСОВ Дмитро Кузьмич, 1899 р. н., Росія, Кіровська обл., Афанасьєвський р-н, рядовий
ПЛАХОТА (ПЛАХОТЯ) Федір Володимирович, 1922 р. н., Казахстан, Семипалатинська обл., Жарминський р-н, с. Степановка, рядовий
СОКОЛИКОВ Василь Павлович, 1912 р. н., Росія, Курська обл., Щигрівський р-н, Знаменська с/р. Призваний Краснопресненським РВК м. Москва, сержант
СТЕПАНЧЕНКО Іван Никифорович, 1899 р. н., Харківська обл., Лозівський р-н, гв. сержант
ХВОРИХ Микола Юхимович, 1923 р. н., Казахстан, Північно-Казахстанська обл., Пресновський р-н, Надешинська с/р, рядовий

Загиблі в боях на Трухановому острові в листопаді 1943 р.
бійці 71-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту

- ГОЙСТЕР Іван Петрович, 1902 р. н., м. Київ. Призваний Дарницьким РВК м. Київ, рядовий, 12.11.1943 загинув у бою
- ГРИШКО Григорій Феодосійович, 1909 р. н., Київська обл., Бориспільський р-н, с. Бортничі. Призваний Дарницьким РВК м. Київ, рядовий, 11.11.1943 загинув у бою
- ДАВИДЕНКО Григорій Дмитрович, 1924 р. н., Київська обл., Бориспільський р-н, с. Бортничі. Призваний Дарницьким РВК м. Київ, рядовий, 12.11.1943 загинув у бою
- МАКЕЄВ Іван Олексійович, 1897 р. н., Росія, Свердловська обл., Белоярський р-н, Бруснитська с/р. Призваний Белоярським РВК Свердловської обл., рядовий, 12.11.1943 загинув у бою
- АЛІЄВ Карим, 1924 р. н., Таджикистан, Сталінабадська (Кулябська) обл., Ворзовський р-н, с/р Зиді. Призваний Варзобським РВК Сталінабадської обл., рядовий, 12.11.1943 загинув у бою
- ГРИШКО Олександр Григорович, 1909 р. н., Київська обл., Дарницький р-н, с. Бортничі. Призваний Дарницьким РВК м. Київ, рядовий, 13.11.1943 загинув у бою
- ГАМАЮНОВ Василь Іванович, 1908 р. н., Росія, Орловська обл., Долгоруковський р-н, с. Ново-Троїцьке. Призваний Долгоруковським РВК Орловської обл., рядовий, 12.11.1943 загинув у бою
- ГАВРИЛЕНКО Василь Трохимович, 1916 р. н., Київська обл., Броварський р-н, с. Літки. Призваний Броварським РВК Київської обл., рядовий, 11.11.1943 загинув у бою
- ГРЕСЬ Федір Микитович, 1907 р. н., Київська обл., Броварський р-н, с. Літки. Призваний Броварським РВК Київської обл., рядовий, 12.11.1943 загинув у бою
- ГАНИЧ Федір Омелянович, 1924 р. н., Сумська обл., м. Суми. Призваний Сумським РВК м. Суми, рядовий, 12.11.1943 загинув у бою
- ЗІКРАНЬ Григорій Михайлович, 1907 р. н., Сумська обл., Смілівський р-н, х. Лебедів, рядовий, 12.11.1943 загинув у бою

Додаток 3

Заява мешканки Труханового острова М.Л. Рижої щодо розшуку чоловіка
В.Т. Рижого.

Секретарю Ц.К. КП.С.С. 297

23 АВГ 1958

Зр-ки Рижої
Марії Леонидівни
проживаючої в гур.
Києве

Заявлення

Мене май в 1941 году був
призван в Красную Армию
и находився частях М.П.О
в г. Києве. и попал в плен
в г. Києве как и все
лица этих частей. Из
плена он ушел. т.к
работал пилотом
на отдельном объекте
и немцам в руки не
попался. Протяв там
два на Трухановом
острове. за р. Днепр
против г. Києва. При
отсутствии немцев
вышел всех плененных

|||||

а остров ситиш. Из гор
Киева немцы так-же все
выгнаеет. и мы вынужде-
ны были уйти в деревню
Красивый Тирахитир. где
и пропавши до ухода
немцев из Киева. Когда
немцы отошли уже
за деревню Красивый Тира-
хитир мы все Киевские
направились в г. Киев
по дороге в г. Киеве восточ-
но и ширину османовица
ицуних в город мучени
и забавил с собой, в том
желе дубраи и моего муче-
Убоасовити мне и по сей
день не удалось еще нахо-
дился мой муче Рынши
Василий Мродромовит.
Как вы знаете, я так же
на запросы мои в воен-
Кобай мне отвечали,
что сведений о нем

У цих війн. Мне уже ²⁹⁸стало
больше и работает неволею
мне. Я прошу указать мне
что мне делать, т. к.
В жизни у чужих людей
но советами здравых
работает не могу.

просительница Двигла
17/10/52

г. Киев Воздвиженская

ул. дом № 52 кв 5.

Резиди Марии Леонтьевны

Додаток 4

Сестри Литвиненко біля могили батька.

Монумент загиблим мешканцям острова.

НАШІ АВТОРИ

Антонюк Ярослав Миколайович – історик, кандидат історичних наук (м. Київ)

Грицюк Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

Денисенко Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач сектору Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Євсєєв Ігор Григорович – магістр управління у воєнній сфері, науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

Іваненко Аліна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів)

Коніна Віта Петрівна – науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Погорєлов Анатолій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та археології Історичного факультету Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Ругаль Володимир Петрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Скрипниченко Юрій Федорович – учитель історії Харківської загальноосвітньої школи II–III ступенів № 69 Харківської міської ради Харківської області (м. Харків)

Трофимович Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог)

Філатова Наталя Станіславівна – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарабанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (25) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2019. – 126 с.**